Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३२५

Title शास्त्रदीपिका पञ्चमाध्याय: - - सपर्याय:

Author पार्थसारथिमिश्र:

Extent २९ पत्र Age

Subject मीमांसा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शास्त्रदीपिका पञ्चमाध्यायः सपर्यायः

४३२५

4325

F. = 19

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृति
अर्थ
पाठ
प्रवृत्ति
स्थान
मुख्य

श्री ५ १६००

शास्त्रदीपिकायां पञ्चमाध्यायः पाद ३ खण्डित

६० ५६
४९९४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्र प्रथमवर्णकाभावे नारंभणीयं क्रमलक्षणं स्यात् । द्वितीयाभावे क्रमस्याविधेयत्वेन गत्वेन तल्लोपेपि वैगुण्यानापत्तेः । तृतीया-
भावे च श्रुत्यतिक्रम आर्थक्रमादिवद्विशेषतः क्वचिदनुक्रम एव स्यात्

श्रीढुंढिराजाय नमः ॥ श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् । प्रवृत्तिलक्षणो स्थितः प्रयोज्यवर्गनिर्णयः । प्रयोज्यगोचरः क्रमः-
स्ततः परं निरूप्यते ॥१॥ प्रथमं तावच्छ्रुतिलक्षणो वेदविहित एव क्रमः पदार्थानामाश्रयणीयो यथा वा ऽनियम इति संशये । प्र-
योगप्राशुभावादनियम इत्याशंक्य । वेदप्रामाण्यात्तद्विहित एव क्रमः समाश्रयणीय इति प्राप्ते सिद्धे चोदनाप्रामाण्ये एवं बहुकृ-
त्वोपि पष्टव्यं वदितव्यमित्येवं पुनः कथितमनेन सूत्रेण । अथवा भवति केषांचिन्मंदधियामयं भ्रमः । क्रमस्याभावार्थत्वेन स्व- अथास्वर्थत्वेन
तो विधिर्न संभवति । न वद्ध्यादिवत्तद्विशेषणतया । क्रमस्यैकैकपदार्थाश्रयत्वेनानवगमात् संघातविशेषणत्वात्तस्य वा विधे-
यत्वादद्रव्याद्यनभिहितत्वाच्च क्रमस्य विध्यन्वयासंभवादविधेय एव क्रम इति ॥ तदपनोदनार्थमिदं सूत्रं श्रुत्यानुपूर्व्यं श्रुतिलक्षणं क्रमं वेदविहितं
द्रव्यादिवत् क्रियाविशेषणत्वात् । न वासौ संघातविशेषणं तस्यैकत्वेनाक्रमभाजनत्वात् । पदार्थास्तु यद्यपि प्रत्येकं न क्रममनु-
भवंति परस्परमिलितास्तु संयोगादिवद्धितत्तिरूपं क्रमं बिभ्रति । बहवश्च ते प्रयोगविधिना विधीयंत इति तद्विशेषणतयाश्रुता-
द्विसमर्पितः क्रमः सुखं विधीयते । अनभिहितोपि कथंचिद्बुद्धिमागतोपेक्षितो योग्यश्चेति प्राकृतोपकारवद्धितो वाक्येन विधा-
नुमितविधिलक्षणमेवानुपूर्व्यमाश्रयितव्यं भवति । अथवा न सर्वः क्रमो ऽत्र चिंत्यते किंतु श्रौतक्रम एव कश्चिदुक्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

7

ततउक्त्वा रंततो हाता रंततमांसं तिप्रस्थाता दीक्षयित्वा धिनो दीक्षयति आलणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुक्तान्तु मैत्रावरुणं होतु विधिःपाठादीक्षा
स्ततस्तं नेष्टारं दीक्षयित्वा तत्मीध्रिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्त्तारमुक्तान्तु रच्छावाकं होतुस्ततस्तामुन्नेतारं दीक्षयित्वापाद्दिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सु
ब्रह्मण्यमुक्तान्तु ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्रा × नेतु ब्रह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा चार्यप्रेषितः इति वा वक्ष्यशेषः १ प्रातिस्विकः प्रयोगविधिर्भिन्नः ८

हरणो चिंत्यते। द्वादशाहे सत्त्रभूते श्रूयते अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति। तदिह किं दीक्षा विधीयते क्रमस्तावता
लभ्यते। अथवा क्रम एव विधीयते अ... तिक्रमो मा यमिति। तत्र। वाक्यार्थविधिरन्याय्यः अत्यर्थविधिसंभवे। तस्माद्दीक्षाणा
स्यते क्रमः॥ उच्यते। सर्वेषां ज्योतिष्टोमादौ दीक्षा प्राप्तैव चोदकात्। क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोत्र विधीयते। कर्तृनियमः कस्मान्न भवति
अध्वर्युरिमानिति चोदकप्राप्तत्वादेव। नन्विह यजमानानामेवार्त्विज्यकारित्वादध्वर्युर्नास्ति कथमस्य दीक्षायां प्राप्तिः। अप्र स
तो वा कथं नियमः। अस्ति चात्राध्वर्युः सत्त्र इति दर्शितं तृतीये। अध्वर्युदीक्षायां तु विस्मतिस्त्वा पुनात्विति मन्त्रलिंगविरोधादुत्तरे उ
वनपूतः पावयेदिति प्रतिषेधादध्वर्योः कर्तृत्वासंभवादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादित्येव प्रतिप्रस्थातुरध्वर्यावत्विक्षु वप्रा
प्तिः एवमवत्तीर्येषु पादिषु च नेष्टुन्नेत्रोः प्राप्तिरतो विधेयांतराभावाद्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्माणं दीक्षयति इत्येवमानुपूर्व्येण
कीर्त्यमानानां दीक्षाणां यो वितति विशेषः प्रतीयते स एव विधीयते॥ अनभिहितापि प्रातिस्विकेन विधिना विधीयमानत्वात् अतिक्रम
इत्युच्यते। अर्थादिषु प्रयोगविधिसंग्रहमात्रमिति विवेकः। एवं चाध्वर्युर्गृहपतिमित्यादि ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषित इत्येवमंतं विततिर्विशे
सौर्यं निर्वपेदिति वचनं प्रमाणतोपि च सौर्यमिति द्रव्यदेवतान्वयानुमितयागवदुपात्तत्वात् क्रम एव विधेय इति सिद्धांतमाहउच्यत इति ७
गुरुमते स्थितेयमाशंका पूर्वपक्षिण उत सिद्धांतिन इति विकल्प्याद्यः सत्याध्वर्योर्नियमस्याप्रयोगेन दोषसाम्यात्तद्वादिनाप्यध्वर्युस त्ताकार्यं नाच्येस्या
दसत इति। अत्र यद्दि असत्स्यपि मुख्ये च्चायैनिक्त्वा योप[illegible]तिपरिक्रियेत न तर्हि स एव दीक्षामर्पितस्यार्यत्वादेव करि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकशाखागतानुमंत्रणानां मिथःप्रत्यासत्तिस्तच्छाखागतप्रयोगविधिनाविहितासा सर्वपक्षेष्वंतरितत्वेन सर्वत्रानुगता भवति समिद्भ्योनंतरं हि वसंतं दितनए
ततस्तनूनपातं ततो ग्रीष्ममिति ततो होममेति एवं सति एकशाखागतयोर्वसंतग्रीष्ममिस्यनयोस्तच्छाखीयप्रयोगविध्यवगताप्रत्यासत्तिरेकोममेसननतनूनपातो
शा॰ ५ व्यामेवव्यवहिता भवति एवमेकशाखागतयोरेकोममद्वेममेसनयोस्तच्छाखीयप्रयोगविध्यवगताप्रत्यासत्तिस्तनूनपातो ग्रीष्ममिति च ... मेवव्यवहिता भवति सि
समिद्भ्योनंतरं वसंतमिति ततनए कोममेति ततस्तनूनपात् इति पर्वत्... ततो होममेति ततो ग्रीष्ममिसमिक्रमस्यात् तथा सत्येकशाखागतयोरेकोममद्वेममेसनयोस्तच्छाखीय

२ षेकार्थविधानादेवं वा कथं। यद्यानुपौर्वापर्यक्रमस्तदा स्वकाराबदेन तदभिधानादनभिधानेनास्ति प्रतिदीर्घं वतद्भेदान्नानावा कृत्या
नीतिविवेकः। तस्माद्युत्तिक्रमोयं॥ अर्थाच्च॥ अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इति यवागूपाकहोमयोः किमनियमोऽथवा पूर्वंपा
कस्ततो होम इति। नियमप्रमाणाभावात् विध्योः पाकहोममात्रपर्यवसानात् क्रमोत्र पूर्ववद्विधीयते। अतोऽनियमः। प्रयोजनवशात्तु नि
यमः। होमद्रव्यं हि यवागूस्तदुत्पत्त्यर्थं श्रुत्यालिंगेन च पाकः। सप्रश्चात्क्रियमाणो नर्थकः स्यात्। होमोप्यसति द्रव्येण निर्वर्त्येत। अतः
पक्त्वा होमः॥ अनियमोन्यत्र॥ यत्रोक्तवदप्रमाणं नियमकारणाभावस्तत्रानियमं पदक्रमस्य। यथा वसंतमृतूनां समिधा
दीनामेकोममेकात्स्यत्यवमादीनां च शाखाभेदेनाम्नातानां प्रयाजानुमंत्रणानां॥ यच्छाखागतेनानुमंत्रणेन समिद्ब्रथम
मनुमंत्रितस्तच्छाखागतेनैव तनूनपादपि प्रवृत्तिक्रमादिति चेत्। नाप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय हि प्रवृत्तिक्रमो वक्ष्यते। न चेह नैकशाख
गतानामनुमंत्रणानां मिथः प्रत्यासत्तिर्विहिताय द्वशात् प्रवृत्तिराश्रीयेत। अतोत्रानियमः॥ क्रमेणवानियम्येतकत्वेकृत्वेत ...
त्वात्। समिधो यजति तनूनपातं यजतीति क्रमेण पठितानां यागानामनियमेनानुष्ठानमुत पाठक्रमेणेति। श्रुत्यर्थयोरभावा
प्रयोगविध्यवगताप्रत्यासत्तिरेकेनैव तनूनपाताव्यवहितास्यात् वसंतग्रीष्ममिस्यनयोस्त्वेकशाखागतयोस्तच्छाखीयप्रयोगविध्यवगताप्रत्यासत्तिरेकोममेसनेन तनूनपाता हि म
सनेन चेति त्रिभिर्व्यवहितास्यादिति अननुगतव्यवधानं स्यात्तत्र प्रयोगविधिनानानुमन्यतेनुगतव्यवधानसंभवाद् साधनः सिद्धांतमाह नेति एकस्य प्रयोगविधेरननुग
गतव्यवधानेन प्रत्यासत्तिं विधाय कर्त्तासंभवो हि प्रवृत्तिक्रमे बीजं ... न चेवि ... सिद्धांतक्रमेव संतग्रीष्ममिसनयोश्शाखान्तरस्थ
विधालोचनयात्रिभिर्व्यवधानेपि स्वशाखीयप्रयोगविधेरनुगतमेकैकेनैव तनूनपादादिनाद्वयोर्द्वयोरनुमंत्रणयोर्व्यवधानं बोधयतो नाननुगतव्यवधानेन ...

© Dharmadha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मनुपयुज्यमानः स्मृ सच स्थाया ४

स्याऽस्याविधायकत्वाद्विधीनां च पदार्थमात्रपर्यवसानादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः॥ यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तित॥
स्मृतिः प्रयोगवेलायां वाक्येरवयकर्मणां। क्रमपठितेषु हि पदार्थेषु गंधपुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिकाः प्रतिपद्यंते। वेदाध्या
यनोपात्तार्थस्य प्रयोजनं त्राकयते कर्तुं तस्य सर्वस्यार्थे न वेदोपादानं। त्राकयते च विधिवाक्येभ्योपि संबंधनिमित्तं स्मरतां प्रयोगका
ले पदार्थानां कर्तुमिति तदपि प्रयोजनं स्वाध्यायविधिविहितश्च पाठक्रमो विध्यवस्थापामुपयुज्यते। यथापाठं च क्रियमा
णां स्मरणं। तत्क्रममेवानुवर्तिस्मृतिकार्यं चानुष्ठानमिति तस्यापि स एव क्रमः। तस्मात्पाठक्रमेणात्र क्रमनियमः॥ प्रवृत्त्याद्
ल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्॥ वाजपेये प्राजापत्याः पशवः सह क्रियंते। तत्रोपाकरणनियोजनादयः संनिपातिनः प्रतिपश्वा
वर्त्तनीयास्तेषां चावृत्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्स्न्येन कृत्वापरस्यापि तथैव क्रियत इत्येवं। किं तर्हि सर्वेषामुपाकरणं यतः कुतश्चि
त्पश्वारारभ्य कृत्वा ततो नियोजनमिति वक्ष्यामः॥ तत्रोपाकरणं यतः कुतश्चित्पश्वारारभ्य चावित्समाप्यते नियोजनादौ तु सं
देहः॥ किं तत्रापि अनियम उत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं स एव अन्तरेणापि नियमकाराणाभावात्प्रथमवद्द्वितीयादावप्यनियमः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नतु सिद्धांतेपि प्रकृतावेकपशुविषयाणां उपाकरणादीनां मिथो यास प्रसक्तिः सेहाप्यतिदेशेनैकैकपशौ प्राधान्येनानुगतस्तद्व्यासशंक्य औपदेशिकस्या.... इत्याह१

श्रा०५

प्रवत्साबानियम्येत प्रत्यासत्तेरनुग्रहात्। अन्यथा व्यवधानं स्यादनुज्ञाताधिकेरपि। एवैकस्य हि पत्रोः पदार्थाः मिथः प्रसा

३ सन्नाः कर्तव्याः वैश्व देवीं कृत्वा प्राजापत्येश्चरंतीतिवचनावगतपश्वंतरसाहित्यबलादन्यदीयैः श्रोउशभिः पदार्थैर्व्यवधि

मनुज्ञानातिनाधिकेः प्रवृत्यावक्रमनियमेताव द्भिरेवव्यवधानं न वृति अन्यथाऽधिकेरपिस्यात्तस्मात्प्रवृत्यानियमः

स्थानाद्योत्पत्तिसंयोगात्॥साद्यस्क्रेसूह पशूनालभत इति श्रुतं। साहित्यं च सवनीयस्थानइति स्थितं तत्रोपाकरणादीनां

प्रतिपशुभेदे किमनियमः क्रमस्य। उतांग्निषोमीयस्य प्रथममुपाकरणं अथवा सवनीयस्येति॥ नियामकाभावादनियमः। प्रकृ

तिवद्विधानादाग्नीषोमीयस्य प्राथम्यं प्राप्ते सवनीयस्येत्याह॥आश्विनग्रहणोनासौपर्युपस्थाप्यतेयतः। इतरश्चलितःस्थानान्नो

पस्थाप्यते तु केनचित्। अग्नीषोमीयपद्यायनानंतरं ह्यग्नीषोमीयस्य स्थानं सतेनोपस्थितोपि सहालंभवचनेन तस्मात्स्थानाद्य

लितत्वादनुष्ठितोत्र तु न किंचित्रस्योपस्थापकमस्ति। सवनीयः स्वस्थानादस्खलितः स आश्विनग्रहणाडुपस्थितत्वात्तद

नंतरमुपाक्रियते। ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणं। अतः सवनीयस्यैव प्राथम्यमितरयोस्तु मिथः क्रमेऽनियम एव तयो

प्रसंगादितरयोः क्रमं चिंतयति इतरेतरयोरिति। तत्र परमतमाह अनियम एवेति। प्रकृतावेकपशवस्य्याह सुसाहयोः क्रमिकयोर्विधानादग्नीषोमीयानुबं

ध्ययोरर्थात् क्रमः सिद्धः न चार्थिकं चोदकः प्रातिदिशति तस्मात्

ग

वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मी॰ ५

स्यमतमाह अथवेति । विरोधाधिकरणवार्त्तिके प्रतिप्रयोगं शास्त्रालोचनात्कर नूबंध्योपाकरणानुष्ठानायतदीयप्रकृतवच्छब्दपर्यालोचन
वानेस्कृतकार्यातिदेशपृष्ठभावेन चपदार्थसाम्ये प्राकृतोपाकरणतच्छास्त्रोपस्थितेः पशुपांगीकार्यत्वादग्नीषोमीयोपाकरणमेव सवनीयापा
इतिकरणः ... सारस्वतीसरस्वांश्चेति वाक्यशेषसंग्रहार्थः नंतरं ततो नूबंध्यस्य सांनाय्यः

२ रूपस्य स्थाने विशेषाभावात् । अथ वा प्रकृतिद्रव्यपौर्वापर्यमात्रं असति बाधके ऽनुगृहीतव्यमित्य ग्नीषोमीयमुपाकृत्यानुबं
ध्योपाकरणं ॥ ॥ मुख्यक्रमेणांगानां तदर्थत्वात् ॥ सारस्वतौ भवत इति यागद्वयं विहितं स्त्रीपुंसदेवत्यं । एतद्वै दैव्यं
मिथुनमिति वाक्यशेषात् । तत्र स्त्रीदेवत्यस्य प्रथममनुष्ठानं ततः पुंदेवत्यस्य याज्यानुवाक्याप्राग्क्रमात् । तत्र वादके
प्राप्तो निर्वापः किमनियमेन कर्त्तव्यः उत स्त्रीदेवत्यं निरूप्य ततः पुंदेवत्यमिति । नियमकारणाभावो नियमः । मुख्यक्रमात् स्त्री
देवत्यं प्रथममिति स्थितं । ननु वचनबलान्नियमः सिध्यति येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्तिः स एव निर्वापादीनामुपाक
रणक्रम इव नियोजनादीनां । पूर्वपक्षार्थवचनबलात्तेषां नियमः नोत्तरपक्षस्यापूर्वेषामिति चेत् ॥ न । प्रत्यासत्त्यनुग्रहाविशेषा
त्तन्निबंधनत्वाद्यक्रमनियमस्य । सत्यं मुख्यक्रमादपि क्रमनियमः सिध्यतीत्युदाहृतं । अन्यतोपि सिध्यत्यर्थे किमर्थं कारणां
तरमुपन्यस्तं । यद्यपीह प्रमाणयोः संकरः ननु सर्वत्रैतत्प्रमाणसंकीर्णं अस्तीहि तदुदाहरणं यत्रासिध्यत्वचनबलान्नियमो
मुख्यक्रमादेव सिध्यति । दर्शपूर्णमासयोर्दध्नः पूर्वं धर्माः प्रवर्त्तंते त्वाशाखाहरणादयः ततआग्नेयस्य निर्वापादयः ॥ याज्यानु

ननु सारस्वतयागयोः संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्सांनाय्यवत्सत्पादशब्दाजाप... नमुख्यक्रमस्य नेवरूसत आह स्त्रीपुंसेति । नन्वेवं वाक्यशेषाद्देवताद्वित्वेपि सरस्वती देव
तायस्याः सौ सारस्वतः सरस्वान्देवतायस्यासौ सारस्वतः इतिन द्वितीय... पसोदाहरणं । पूर्वपक्षन्यायेनाविशेषाय एवं प्रसे यो सरस्वान्
यस्य लोके द्विवकादिशब्दे व्युत्पन्नत्वात् सरस्वती सरस्वांश्च सरस्वंतौ ताः सकृशेषेण सरस्वंतौ देवतानयोरिति तद्धितः कार्ये सात्म्य प्रत्येकमुक्त यद्वन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्या·५
८

वाक्ययोस्तु विपरीतप्रवृत्तिः पाठवशात्तन्नामूतानां विप्रवृत्तिद्वयवशात्प्रयाजशेषाभिघारणे नियमः प्राप्नोति। मुख्यक्रमात्त्वाग्ने
यस्य प्रथममभिघारणं। तदेतच्चतुर्थे पादे वक्ष्यामः। तस्मादनवद्यं। किं पुनः कारणं मुख्यक्रमेणाङ्गानां नियमे प्रत्यास
त्त्यनुग्रहः। एवं सत्यङ्गप्रधानयोर्यावदनुज्ञातमेव व्यवधानं भवति। इतरथा तु पश्चाद्भाविनः प्रधानस्य प्रथममङ्गं क्रियमा
णे प्रधाने नात्यन्तं व्यवहितं स्यात्। तस्मान्मुख्यक्रमेणानियमः। अत्र प्रधानप्रत्यासत्तिरङ्गानां नियमकारणं प्रवृत्तिक्रमे त्वङ्गानां
मिथः प्रत्यासत्तिरित्येतावान्विशेषः॥ ॥ प्रकृतौ तु स्वशब्दाद्यथाक्रमं प्रतीयेत॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयानन्तरमाज्यहविरु
पांशुयाजः। ततो ग्नीषोमीयः पुरोडाशहविः। तत्र किं मुख्यक्रमादाज्यनिर्वापः पूर्वं उत पाठक्रमादग्नीषोमीयनिर्वाप इति॥ तत्र
मुख्यक्रमादाज्यनिर्वापस्य पुरःक्रिया। पाठस्त्वोषधस्यैव प्राथम्यमनपेक्षतः। मुख्यक्रमो हि मुख्ययोः क्रमं प्रथमं केनापि प्र
माणेनावगम्य तदपेक्षया तत्साहित्यसम्पत्तयेऽङ्गेषु कल्प्यमानो विलम्बते। पाठस्त्वन्यानपेक्षादङ्गानामेव क्रमावधारणात्
बलीयस्त्वं। अतः प्रथममोषधधर्मास्तत आज्यधर्माः॥ ॥ मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः सः॥ ॥

८

ग
वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रमेण वा नियम्यते स्यात्र विधिपाठक्रमप्रामाण्यो नेत्युक्तम् अत्र नाम विषयमाह तथा हि तत्र

॥ इदानीं पाठयोरेवं मंत्रब्राह्मणगतयोर्बलाबलं चिंत्यते दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयस्य प्रथमं ब्राह्मणान्तत आग्नेयस्य विपरी
तं मंत्राम्नानं ॥ तत्र विधिक्रमो बलीयस्त्वमुत मंत्रावधारणा .... स्वप्नेषु नियुक्तो व मंत्रे मंत्रक्रमो न वेत्तरः । विधिक्रमो हि कृत्य
त्रिप्रायामेव पदार्थानां गम्यते । मंत्रक्रमस्तु सन्नेषु पदार्थेषु मंत्रेषु च विनियुक्तेषु पश्चादिति दुर्बलः ॥ नैवं स्मृतिक्रमेणा
नुष्ठानं क्रमो न वेत्तरः स्मारकक्रमस्तच्चापि स्मृतौ नान्यक्रम इष्यते । मंत्राश्चानन्यकार्यत्वात्स्मृत्यर्था विषयः पुनः । विधिनैव कृता
र्थत्वान्नादृष्टं स्मारकामता ॥ तस्मान्मंत्रक्रमतो वानुष्ठानं तत्र स्वाभावे तु विधिरपि स्मारकः इति तत्रैव तु क्रमस्य प्रामाण्यं ॥ ॥ तद्वचना
त्तु विकृतौ यथा प्रधानं स्यात् ॥ ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् अग्निवरुन्सरस्वत्या ऐन्द्राग्नस्या बार्हस्पत्यश्चरुरिति ॥
तत्रोपांशुयाजाग्नेय विकृत्योरान्यबार्हस्पत्ययोः कस्य धर्माः प्रथममनुष्ठेयाः किं प्रयोगविधिचोदितां गप्रयमप्रत्यासत्तिरनुमहान्मु
ख्यक्रमेणान्य धर्माणां प्रथममनुष्ठानमुत चोदकवशादान्य धर्मेभ्यः पूर्वं बार्हस्पत्यौषध धर्माः कर्त्तव्या इति । तत्रोपदेशाकत्वेन प्रयो
गवचनाश्रयः मुख्यक्रमो ति देशेन प्रापितं बाधते क्रमं । नैवं प्राप्तानां हि पदार्थानां विकृतौ क्रम विनतेः । तेषु स क्रमका प्यवप्राप्यं तेन चोदकादिह ॥ ....
णीकृतः क्रमोपि प्राकृतो विकृता वुपस्थितः विनियुक्तत्वाच्च तो लाघवान्नमेव क्रमं वै कृत प्रयोगविधिरनुष्ठापयतीत्युक्तं । भा० ४
मांतरं कस्यचित्स्यात् । किं च आकांक्षा न्यकल्पन बीजं सा चेह विरता । तस्मात्सत्यक्षस्यापि प्रयोगविधेरानुमानिकादपि चो
दकादेव उत्तरकालमात्मलाभात् दौर्बल्यं इति साद्धश्लोकार्थः मेराकाव ....धवस्या पुनलक्षणं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवं पक्षे एकादश्यां प्रातराद्यस्यान्वाधाने द्वादश्यां प्रातराद्यं प्रधानं तस्य हर्मध्ये दिने द्वितीयस्यान्वाधानं त्रयोदश्यां मध्यंदिने द्वितीयेप्रधानं ततस्तदहरेव
तीयं २ तीयस्यान्वाधानं चतुर्दश्यां प्रातस्तत्प्रधानमिति द्व्यहकाल समभिप्रेतं ननु त्रयोदश्यामेव प्रातरादिषु कर्मत्रयस्यान्वाधानत्रयं उत्तराहः प्रातरादिषु च प्रधानत्र
गो॰ ५ यमिति यावानस्य तंत्रे वितलेन्यस्तृतीयतेप्रवामीयतेणायीयान्नवनीतिविज्ञायतइतिनिषधाल यो नु द्व्यहं साकमेधेष्विति निरुक्तिः साप्रधानाशयेति ॥
५ नैराकांक्ष्यात्क्रमस्तेषां न भूयोन्यः प्रकल्प्यते ॥ २ ॥ एवं प्राप्तबाधेन कल्प्यत्वान्नोपपद्यते ॥ ३ ॥ एरमर्थं बर्हिरिति कुर्वीरास्त्वं पूर्वं प्राप्तकु
शबाधेन प्रवर्त्तते । कल्पस्तोप्रयोगवचनाश्रयः क्रमः । कल्पना चाकांक्षाधीना निराकांक्षाश्चेह पदार्था इति न कल्पनं संभवति ॥ ॥
विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्कालस्याद्यथाश्रितं ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधास्तृतीयं पर्वात त्रयूपते । अग्नयेनीकवते प्रातरष्टाकपालं
निर्वपन्मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायमिति किमेता द्व्यहकाला इष्टय उतस्य द्यस्काला इति । तत्रा
निदेशात्स्वात्सा प्राप्नोति द्व्यहकालता ॥ प्रातं श्रुतेर्विरोधश्च नामावास्यापक्तेरिवाय इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां
वेति वचने सांगानि कर्माण्यमावास्याकालं प्रत्युपादत्तानं द्वयोरेकोस्तत्कालासंभवात् । युक्तं यदाति देशिकी द्व्यहकालत्वबाधते प्रात
रादिश्रुतिस्त्वद्वयेपि प्रातःकालसंभवादतिदेशाविरोधिनी न तद्बाधं कर्तुमुत्सहते । तस्मादद्यतनेषु प्रातरादिषु प्रक्रमप्रवृत्तेने
वु प्रातरादिषु समापनीया इति प्राप्ते ब्रूमः । सांगं प्रातरिप्सितं कर्म प्रातःकाले विधीयते । स चाविशेषात्तंत्रेण सर्वस्यैको न विष्यति । वि
ना कीर्षितं नहि कालो विधीयते सर्वांगप्रधानयुक्ताव भावनाद्विकीर्षितानेकदेशमात्रमतोयप्रवेकः प्रातरादिकालः प्रयोगापत्तिः
दूर्वादिकमेस्वरूपे आकांक्षितं कालस्यरूपयोगस्वरूपे प्रयोगश्चोपप्रधानं व्यासक्त इति तत्तीया भाव पितत्रे व कालान्वयः । विधेयत्वाद्योगप्रधानानां
हि संविवक्षितं अन एवैकादशे राजसूयेवार्हस्पत्यचरुर्गणोगृहे इत्यादौ तत्तीया चापि कालवद्देशः सांग एव विधेयः इति प्रयोगभेदहरूदर्तिमीदुक्तं
सांगमिति । शलोकव्याचष्टे चिकीर्षितेति । नन्वंगप्रधानानां उत्पादयतोहूर्दावस्य तापि साहि सकालस्यानुपादयत्वादविवक्षितेकत्वः । नकथह्नन्वयस्तद्ग्रस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धिरित्तिनत्रदीकोनेः कालस्य चांगत्वाय विधेयत्वात्तदेकत्वं विवक्षितं अंगप्रधानानामपि चनोपादेयत्वात्साहित्यविवक्षा किंतु प्रयोगविधो विधेयत्वादेव अंग अंग
केसाहित्यविवक्षा हेतुर्विधेयत्वे वोक्त साशयः।

ते स एव सर्वप्राशित्रायां संगृह्यमाणः आरंभापरनाम्नः प्रक्रमस्याविशेषात्तत्रैकएव सर्वांगयुक्तप्रधानार्थे नोपात्तो भवति । न प्रा
तर्दयस्यावकाशः । तस्माद्युपदेशात्सद्यस्कालाः ॥ ॥ अंगानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ अग्नीषोमीये पशौ प्रकृतितो हविरा
सादनोत्तरकाले प्राप्तानां प्रयाजानामपकर्षः श्रुतः । तिष्ठंतं पशुं प्रयजंतीति । तथोत्कर्षः सवनीयेनुयाजानामाग्निमारुतादूर्ध्वमनुया
जैश्चरंतीति ॥ तत्र किं श्रुतमात्रनिष्ठावुत्कर्षापकर्षौ भुत तदाद्युत्कर्षः । तदंतापकर्ष इति संशये ॥ श्रुतोत्कर्षापकर्षाभ्यां वचनस्याप
पत्तितः । न तदंततदादीनां भवेतामप्रमाणकौ ॥ प्रधानसंनिधिश्चैवं बाधितो न भविष्यति । ऊर्द्ध्व पूर्वपदार्थानामेवं प्राप्ते भिधी
यते । पूर्वं तोपस्थितं कार्यमुत्तरं कर्मचोदकात् । प्राप्तं तदन्यथाभावे क्रमलोपाद्धि लुप्यते ॥ अनुयाजोपस्थितास्तदुत्तरकाले
सूक्तवाकादयः कर्त्तव्याः अनूयाजेषूत्कृष्टेनुत्कृष्टाः पूर्वं क्रियमाणा विगुणाः स्युः । एवमाघारोत्तरकाले कर्त्तव्याः प्रयाजाः केवला
अपकृष्यमाणाः क्रमलोपात् दुष्येयुः । तस्मात्तदादीनामुत्कर्षस्तदंतानां वापकर्षः ॥ प्रवृत्त्या कृतकालानां ॥ प्रातरनुवाके प्रै
षे होत्रे दत्वा नंतरं प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपस्वेति प्रैष्यति इति विधाय यानंतरं प्रवरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः पठि
घ ३ रवन्येक कर्मांगानां क्रमो न तत्रत्यपुरोडाशस्य सोमस्य चांगानां क्रमश्चिंता । नासत्त्वपि हविः तरप्र
धानादीपि मे महाप्रधानाधीनेष्विष्यमाना न इत्यतीतानाम् एककर्तृकाणाम् अवश्यंभाविक्रमे पुष्कलतादि
शेषं चिंतेति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२१ ब
शा. ५

यत्र प्रचरणीहोमादीनां निर्वापप्रैषोच्चरपठितानां तेनुपोगाडाशिकेनापि सहपाठक्रमेव कल्प्येत तदुपस्थापितैः प्रोक्षणादिभिरप्येककर्तृकत्वादवश्यं नाविन्याक्रमा
कात्यायनक्रर्मेवक्रमं महाप्रयोगविधिना प्रसलीस्क कं तत्रसा क्षासो वीप र्ये प्रापठितयोरग्नीषोमप्रणयनयूपच्छेदनयोः सुतरां क्रमकल्पना सिद्धति पूर्वसि
नपूर्वपक्षसूत्राशयः। सिद्धान्ताशयस्तु एककर्तृकत्वेन युगपदुपस्थितौ ह्यवश्यंभावी क्रमः स च न्यायागनामपि महाप्रयोगविधेः पाठानेकल्प्येत तत्र नैव युगप
दुपस्थितिः प्रयोगविधितः प्रागवापकर्षणात् सर्वस्य छेदनविधेः सन्निमात्र परत्वात् अतो दीक्षाकालीने रेवपदार्थैः सह युगपदेकस्य कर्तुः कर्तव्यतयोपस्थितस्य छे

तास्तत्र प्रैषवशान्निर्वापस्तावत्तदैव कर्तव्यः तदनन्तरं सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशान
लं कुर्वीस्येतत्प्रैषपर्यतास्ततपेषिकाः प्रोक्षणादयस्तु प्रोक्षणादीन् प्रागलंकरणात्कृत्वा ततः सौमिकाइति निर्वापः प्रतिप्रस्थातृ
कर्तृकत्वात् नाध्वर्युः प्रोक्षणमुपस्थापयति सौमिकानामपि निर्वापव्यवहितानां नास्त्युपस्थापकं तस्मादनियमः॥ उच्यते
निर्वापे ध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति प्रयोजकत्वात् अतो सौ प्रोक्षणादीनुपस्थापयति। अतस्ते तावत्कर्तव्याः ततः सौमिकाः॥ असंयोग
त्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत॥ ज्योतिष्टोमेग्नीषोमीयप्रणयनात्परतो यूपच्छेदनं पश्वङ्गमाम्नातं तद्दीक्षासु यूपच्छिन्नत्तीस्यप
केष्यमाणमग्नीषोमीयप्रणयनादीनपकर्षति न तेनेति संशये॥ प्रयाजवदाघारादीनपकर्षतीति प्राप्तउच्यते॥ सौमिकेनपदा
नपाशुकस्यन हि क्रमः। अंगं तदपकर्षणात् सौमिको नापकृष्यते॥ आघारोत्तरकालत्वं प्रयाजादीनामंगं तन्माबाधीति युक्तं यत्तदप
कर्षेणाघारो पकृष्यते। पाशुकस्य तु यूपच्छेदनस्य न सौमिकाग्नीषोमीयप्रणयनानंतर्यमंगं पत्तिस्यात्प्रणयनमपकृष्यते॥ नि
त्यप्रयोगस्वेन परिगृहीतत्वात्त्रयोः। एकप्रयोगान्तर्गतानां मिथः क्रमो भवति। तस्मात्स्तुतमात्रापकर्षः॥ प्रासंगिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात्

दनस्यतत्रैव पाठक्रमः कल्प्येत। यद्यपि तत्रापि भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहस्तु लक्षस्तथापि दीक्षास्विति कालविधिबलादेव सौमिकी भिरपि दीक्षाभिर्युक्तः। ४
छेदनस्य पश्वंगतोक्त्याप्रणयनस्य सोमांगता सूचिता। अनयोः पाठः क्रमाकल्प्य कोन वेति संशयस्तत्संशयमाहतद्धिति। ननु तथापूर्वमिसत्रुपा क्रमः १
ह्लाकृष्टएव क्रमेपकर्षः इस्तु न्यायपस्यापि सामान्यात्तेन[illegible] न्यायतत्रपूर्व स्यते। सामान्यविशेषबाधः। वाक्येन चप्रकरणस्य बाधः
श्रौतक्रमेण च पाठक्रमस्येति। न च प्रकृतेतदुत्तरं पाठ स्यापि पशुमात्रविषयत्वात्। यामाग्नेः दीक्षा मंगलानत्। दीक्षाशब्दस्य च कालल क्षकत्वेनपरंधिः। शादेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नान्विहापि सर्वेवृद्धिन्तप्रयोगान्तर्गतेः कथं सर्वपक्षो घ्यानमित्याशंक्याह पुरोडाशप्रयोगविधिनान्तयाजानामग्रहणेपि तत्कार्योपकाराग्र एतेतेषां च प्रकृतौ क्रमे ...
शास्त्रार्थः। कार्यप्रधानत्वाच्छास्त्राणां। कथमिति चेत् कार्याणामेवाकांक्षितत्वात्। क्रमो साधारण्येव च कार्याणि प्रकृतिलोतिदिष्टानि विकृतौ न हि कार्यविषये। ...
नेष्यते ते नान्तयाजकार्यो ज्वरत्ता होमकार्यस्य फलोपयोगिनी संपादयितुं हामयोरस्थु तर्ष उत्सपिकयाशंकयाह पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु फलेनोगकार्याणि युगपदे ना...
क्ष्यं तेन क्रमेण क्रमो सादनमपि तदर्थमेव। कार्यक्रमो सादनमपि च नशास्त्रैः साक्षाद्धि श्यते कार्याणामशारत्वात् किंतु तज्ज्ञानकपदार्थक्रम ... न च पुरोडाश

सवनीयपशुतंत्रं सवनीयपशुपुरोडाशेषु प्रसज्यते। दाक्षिणाग्निकौ तु पिष्टलेपफलीकरणहोमौ पशावविद्यमानौ पशुपुरोडाशा
र्थं कर्त्तव्यौ तौ पाशुकैरनुयाजैराग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यमाणैरुत्कृष्यते न वेति संशये। प्रकृतौ तत्परत्वेन दाक्षिणाग्निकयोः क्लृप्तत्वम
त्वादुत्कर्षे प्राप्ते ऽभिधीयते। प्रयोगभेदादनुत्कर्षः॥ पाशुकैरनूयाजैर्न पौरोडाशिकयोर्होमयोः क्रमोऽङ्गं यत उत्कर्षः स्यात्। पौरोडाशिका
स्त्वनुयाजा नैव क्रियन्ते तेनोत्कृष्यते ये दाक्षिणाग्निकयोर्होमयोरुत्कर्षः॥ तस्मात्तयोः स्वस्थानमेवानुष्ठानं ॥१०॥ तथाऽपूर्वं ॥११॥ दर्शपूर्ण
मासयोर्हविरभिवासनोत्तरकालं वेदिराम्नाता। पूर्वेद्युरमावास्यायामपकृष्यमाणा हविरभिवासनान्नान्यदार्थानपकर्षतीति नेति
संशये एकप्रयोगसंबंधित्वात्पाठतश्च क्रमक्लृप्तेरनपकर्षे क्रमलोपेन विगुणा वेदिः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ सामान्येन क्रमोऽङ्गं स्या
त्पाठतः प्रक्रियावशात्। विशेषतः श्रुतं वाक्यादमावास्ये क्रमोत्तरं॥ हविरभिवासनोत्तरकालता हि दर्शपूर्णमासयोः सामान्यप्राप्ता
ऽमावास्यायां स्यात्। पाठश्च तस्य प्रमाणं प्रकरणाच्च विनियोगः। पूर्वेद्युरनुष्ठानं त्वमावास्यायामेव विशेषतो विहितं श्रोतश्चायं क्रमः॥
वाक्येन वाऽमावास्यायां विनियोगः। तत्र यावद्वेदेर्हविरभिवासनोत्तरकालतारूपः क्रमो दुर्बलप्रमाणकोऽनेन कल्प्यते तावत्पूर्वेद्यु
संजोपकार्यगश्चास्त्रातिदेशः स्पष्टः तेन कार्योत्सादनक्रमान्न पुरोडाशे फलोपयोगी। सिद्धमेव तु कार्यफलोत्पत्तौ सहायी न वनीत्स धिकाशंकानिरासाशयेनेति ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न च नीवलक्षणेष्वग्निहोत्रमुत्कर्षस्ततेन तथानीकवत्सेवो त्कृष्टसांतपनीयामुत्कर्षस्ततेनेति तथासांतपनीयेवो त्कृष्टाग्निहोत्रमेधीयामुत्कर्षस्ततेनेति सं च यत्सेव चिंताएवं प्रकृता
व पिदर्शादीष्टिरूपक्रान्ताप्रतिबंधायुत्कृष्टाग्निहोत्रमुत्कर्षस्ततेनेति एवं प्रातः सवनाद्युत्कृष्टमाध्यंदिनसवनाद्युत्कर्षकं नेति प्रतः कथं सांतपनीयाग्निहोत्रयोरेव क्रमचिंता उच्यते
अत्रा धार्थितेष्टेवाएवं चतुर्थ्यपि पंचमी तन्निष्टेव प्रतिसवनकालविधाभावेन तत्र न लक्षि द्वितीयायोगात् द्वितीय तृतीयेअप्युक्तो यद्यपितत्र प्रसेककालो विहितस्तस्यापि तत्र सि
तासं भवेन पूर्वपक्षस्यैव दृढत्वात् तथाहि इहहि नैतावाच मात्रमिष्टं तनीयं अग्निहोत्रे सांतपनीयं समाप्य न कार्यमिति किंतु तन्मध्ये एवावश्यं कार्यमिति तत्र च कालान्वयमात्रेन

रनुष्ठानं वोद्यमानमकृत्ते क्रमस्य वेदिमात्रस्य वोदितेन ततः प्राबं॥ तस्माद्यत्रापि श्रुतमात्रापकर्षः॥१०॥ सांतपनी तूत्कर्षेद ग्निहोत्रं
सवनवद्द्विगुणायात्॥११॥ मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुमिति श्रुता सांतपनीया मध्यंदिने उपक्रांता देवान्मानुषा द्वाप्रतिबं
धात्सायं कालं यावद्रुत्कृष्टाग्निहोत्रमुत्कर्षतिनेतिसंशयः॥ यद्यपि वात्र भिन्नप्रयोगयोः सांतपनीयाग्निहोत्रयोर्नमिथः क्रमो गंत
व्या पि सायंकाले द्वयोः संनिपतिते तयोरवश्यंभाविनि पौर्वापर्ये सांतपनीयां कृत्वा क्रियमाणस्य वाग्निहोत्रस्य कालापत्तिप्रसंगे
सति किं न्याय्यमिति युक्ता चिंता। तत्र सांतपनीयातावत्स्वकालं मध्यंदिनमतिपन्नैव तस्याः कश्चिदुभयव्यापि न विरोधः॥ ॥अ
ग्निहोत्रस्य तस्मिन्काले क्रियमाणस्य उत्तापनलोपः स्यात्तदुत्कर्षे तु काललोपः॥ तत्र कस्यानुग्रहः कस्य लोप इति चिंत्यते तत्र मुख्य
त्वात्प्रतापनानुग्रहे सांगप्रयोगावधारणोत्तरकालप्राप्तेः कालस्य जघन्यत्वेन बाध इति प्राप्त उच्यते। कालस्यानुपादेयत्वेन नि
मित्तविशेषणत्वात्तस्मिन्प्राप्तमग्निहोत्रं विविदंगमपहाय यापि कर्त्तव्यं। तस्मादग्निहोत्रं कृत्वा सांतपनीया समापनीया॥ ११॥ षोडशी
वोत्कर्षसंयोगात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे षोडशिनं परिकल्प्यामनंति। तं परां वसु ज्यो भ्यो निगृह्णातिषोडशिनमिति। तद्यदाद्वाक्कृपानामुत्क

साधाकं कालस्यानुपादेयत्वेनाधिकारि विशेषणत्वेपि तन्न विनाकाम्येष्वधिकारा भावात्सांतपनीयां समाप्य न कार्यमिस्येव सिध्येत न तु तन्मध्ये वश्यं कार्यं ता कामानां
कालेऽनतः कालादग्निहोत्रं जीवनस्य निमित्तत्वेनान्वयः इह सांतपनीयामध्ये वश्य कार्यता याः साधकः॥ एवं चेदनीकवत्सा उत्कृष्टे सायामध्ये सांतपनीयानुष्ठे पासांतपनीयाया
यामध्ये गृहमेधीयानुष्ठेये तिन सिध्यति नियमेन निमित्तान्वयाभावात् मध्यंदिने सायामिस्यं नयो। कालान्वयमात्रपरत्वात् तन्न चैवं सांतपनीयागृहमेधीये कथमंते स्यातां का

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्या। पिपरा त्कोऽ इतिः नतु निमित्त बलात् क्रमबाधः एवं सिद्धान्तो न कालमात्रात् समयाध्युषितस्यैव कालमात्रत्वात् प्राङ् न्यायेन पूर्वपक्षः। न
यागात् न्यायात् तत्रैव षोडशिस्तोत्रोत्कर्ष सिद्धौ न्याये तेषां सिद्धान्तो न क्रियेत इति उच्यते। मात्र काल विधित्वेन पूर्वपक्ष्यते किंतु विरो
धाविधित्वेनेति। तृतीय सवनएव यागः षोडशी निवक्ष्यमाणत्वात्। तं परं च मुपयेदित्यस्यापि विशेष विधित्वेऽपि नैरीयाणां सवने
सवने ग कालीन मनुष्य शेष नूनस्य सवने यदि षोडशि विधेः सामान्य शास्त्र लाभ्यं परत्वमपि सामान्यविहित तृतीय सवन एव नि
यो भवतीति किं तदा षोडश्युत्कृष्यते नेति संशयः॥ ॥ तत्र नोत्कर्षणायुक्तैः स्तोत्र कालोपसंग्रहात्। उत्कर्षपक्षे हीयेत स्वकालात् स्तोत्रम
स्य हि। यदि हि षोडशिग्रहयागाभ्यासमुत्कृष्येत ततः प्रधानकालत्वादङ्गानां गृहं वा गृहीत्वा यमसंवोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति
वचनात् तदङ्गभूतं स्तोत्रमप्युत्कृष्येत। तत्र समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति इति विहितः कालो बाध्येत॥ न त्वनुक
र्षपक्षेऽप्युक्थ्य परं भावो बाध्येत। बाध्यतां। क्रममात्रं हि तत्कालस्त बलीयानित्युक्तं॥ तस्मादनुत्कर्षः॥ उच्यते॥ क्रमोऽपि तु प्रधा
नाङ्गभूतत्वाद् बलवानसौ। कालः स्तोत्राङ्गभूतत्वात् दुर्बलो बाधमर्हति। तं परं वमुक्थ्येभ्य इति वचनात् षोडशियागाभ्यासस्य उक्थ्य
परत्वाङ्गं स्तोत्रानुत्कृष्यमाणे प्रधानाङ्गं बाध्येत॥ नैवेत द्युक्तम तो वरमङ्गभूतस्तोत्राङ्गस्यैव कालस्य बाध इत्युत्कर्षः॥ ॥ छ॥ इति
शास्त्रदीपिकायां पंचमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ छ॥ ॥ संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म स्यात्॥ ॥
वाजपेये प्राजापत्याः पशवो वैश्वदेवी कृत्वा प्रजापत्येश्वरतीस्ये तस्मिन्न काले विहिताः सह प्रयोक्तव्याः तेषामाराद् उपकारकाणां
तन्त्रं। द्रव्य संस्कारास्तु पाकरणनियोजनादयः प्रतिपशु भेदेन कर्तव्याः। तत् किमेकैकस्य कात्स्न्येन कृत्वा ततोऽपरस्य कर्तव्याः किं वा पा
काल स्य विधेय त्वादेकं लवणप्रयोग विधौ कर्मणामपि विधेयत्वात् तेषां मिथः साहित्यं ततो यागसाहित्यं विवक्षितमिति सह त्वनेनोक्तं नन्वत्र यमे वाधिकरणात् एवं दर्शितं ग्रंथनाग
याग्नीषोमीयादिष्वपि प्रोक्षणादिषु पूर्वतदधिकरणन्यायेनैव पदार्थानुसमय सिद्धिं वक्ष्यति तत् किं वैकृतोदाहरणेनेति। उच्यते। अत्र प्राकृतादेकपशु विषयाणामुपाकरणानि
जन्तरीना अनंतमोदति द्विशः सर्वेप क्षाउ इति नेतरत्रेति। अंगवाचिसोत्र गुणपदेनाशु ... यते किं ना विषयता नैति। न च ततो गवादितेषु च भेदेन क्रियमाणेषु प्रयो
गभेदे इत्यवस्थासौर्यादिवत् त्वैश्वदेवी हृत्वेति सहप्रयोगविधिर्विरुध्यते स्याशयेनाहतेषामिति। व्यधिकरणे षष्ठ्यो। तेषां प्राजापत्यानां याज्याराद् उपकारकाणामिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वस्कतस्कचोदकविरोधएवनास्तिप्रकृतौहिउपाकरणंकृत्वानियोजनमित्येवविधिःतदेवचातिदिश्यतेएकत्वाचुपशोरनारभ्यमुपाकरणंकृ
त्वानारभ्यैनियोजनमर्थात्कृतंप्रकृतौहहतुपशुनानात्वादावृत्तेपूर्वंकृत्वाआवृत्तमुत्तरंक्रियतेवाचनिकसाहित्यात्इत्यपिशब्देनसूचितं

करणंसर्वेषांकृत्वाततोनियोजनमिति।तत्र।एकेकोहिपशुःस्वांगान्यव्यवेतान्यपेक्षते॥चोदकोप्येवमेवातःकांडानुसमयोऽभवेत्।
प्रयोगवचनावगतसाहित्यबलेनह्येकैकस्यपशोर्द्धर्माःसंश्लिष्टाःकर्त्तव्याः।प्रकृतौचोपाकरणादीनामानंतर्यकृतंइहापिप्रतिकर्म
वसायिनाचोदकेनप्रतिपशुप्राप्यते।अतएकस्योपाकरणादिकंसर्वंगुणकांडंकृत्वाततोपरस्यकर्त्तव्यं।वाचनिकंतुसाहित्यं
आरादुपकारकत्वात्प्रत्युपपन्नं॥उच्यते॥वचनेनैककालत्वंपशूनामिहचोदितं।नतत्प्रयोगवचनाच्चोदकाद्वापिबाध्यते॥
कालैक्यनिबंधप्रयोगवचननिबंधनेसाहित्यंचोदकेवानुमानतः।प्रत्यक्षवचनेनतुवैश्वदेवींकृत्वाप्राजापत्यैश्चरंतीत्येककालप्र
योगःपशूनामवगम्यते।अतोयस्मिन्नेवक्षणेएकस्योपाकरणंकर्त्तव्यमापततितस्मिन्नेवापरस्योपाकरणंकर्त्तव्यंसद्यस्कत
याकेवलंनक्रियते।द्वितीयेतुक्षणेनकाश्चिद्धेतुर्येनपश्चात्तरंनोपाक्रियेत॥अतःप्रथमंपदार्थंसर्वेषांकृत्वाततोद्वितीयादिःक
र्त्तव्यः।एवंचतत्रपूर्वस्मिन्साधिकरणेऽनेकप्रधानेसमवायेपदार्थानुसमयएवन्याय्योननुकांडानुसमयइतिस्थितं।यत्रतुप्रधान
विरोधोभवतिपदार्थानुसमयेतत्रकांडानुसमयएवेति।यथाऽभ्युपगतिगृहेष्वांतातेसहस्रेवापुरोडाशेषुश्रप्यमाणेषुयदिसर्वे
आग्नेयाग्नीषोमीयादयोगनिर्वापप्रोक्षणादिपत्राहरणंतत्रचप्रत्येकचोदकप्रसक्तप्रत्येकप्रयोगविधिकल्पनेनसर्वेषक्षायोगोपिस्र ८
कृत्वाकविभागाधिकरणोक्तप्रत्येकप्रकरणवचनेप्रत्येकप्रयोगविधिविकल्पनात्सर्वेषशोपपत्तिरित्यारायेनाहएवमितिर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अंगत्वेऽपि पदार्थत्वं तत्र लिंगानुमुष्टीनां प्रत्येकमेव परिच्छेदकत्वात्॥ किं च प्रतिमुष्टिलिंगेन प्रयत्नः प्रसक्तः स एव प्रायनानेव च नोऽग पदार्थश्चोति

वे चेप्प्रेकपदार्थे निर्वापादौ लिंगिकल्पनतां प्रसक्तं मे चोतिपूर्वपक्षाशयः॥ सि॰ यद्यप्येक स्मिन्नपि निर्वापादौ प्रसक्तमेव मुष्ट्यादीनां लिंगादंग त्वेऽनित

निरासार्थ आचष्ट चतुरष्टत्रि विधेयत्वानुष्टिगतबहुत्वविवक्षितं विधेयत्वादेव च मुष्टिसंख्यायोरस्त्येकोहायन्यो त्रिवर्षाष्टिकान्यान्या

मात्र नय विशिष्टस्वं निर्वापोपगमितया एकैकस्त्विति॰ न त्वपधानविधौ कपालानां प्राप्तानां द्वितीयप्रासंस्कार्यता द्व तस्मात् विवक्षित

बामद्विश्रयतां कृत्वाऽधस्या घासनं क्रियेत ततः स एव स्यात्। तस्मान्न तत्र प्रधानविरोधे पदार्थानुसमयः॥ ॥मुष्टिकपालावदा

नांजनाभ्यंजनपावनेष्वेकैकेन॥ ॥दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः पदार्थानुसमये स्थिते संशयः। किमेकैकेन

मुष्टिनानुसमयः उत चतुर्भिर्मुष्टिभिरिति। यद्येकैको मुष्टिः पदार्थस्ततएकैकेनानुसमयः अथ चतुर्मुष्टिनिर्वा

पएकः पदार्थस्ततश्चतुर्मुष्टिभिरिति॥ ॥प्रतिमुष्टिप्रतीत्याव्यः पर्यवस्येन्न हि दृश्यते। मुष्टिना मुष्टिरेवातोऽनुसमयो न संघशः॥

उच्यते॥ अंगत्वेऽवादनागम्यं पदार्थश्चांगमेव नः। चतुर्णां विह मुष्टीनां निर्वापः शास्त्रचोदितः। अंगपर्यायो हि पदार्थः तत्र च

स्तेनमयोः प्रधानयोः सहानुष्ठानं तयोर्यदंगं तदेकस्य कृत्वा परस्य कर्तव्यं। चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति शास्त्राच्चतुर्मुष्टि

निर्वापोऽगं। एकैकस्तु मुष्टिस्तदवयवो न पदार्थस्तथाऽविधानात्। पदार्थेन चानुसमयो न तदवयवैः तेरेश्चतुर्भिर्नि

र्वापः। एवं कपालोपधानेऽपि नैकैकेनानुसमयः किं त्वाग्नेयकपालानि सर्वाण्युपधायाग्नीषोमीयस्योपधानं॥ एवं हवि

रनुसमयः॥ एवं मंजनादिष्वपि योज्यं॥ ॥संयुक्तेतु प्रक्रमात्तदंतस्यादितरस्य तदर्थत्वात्॥

हविषोऽक्ष्यतीत्यत्रापि नैकावदानेनानुसमयः। एवमंजनादिष्वपि योज्यं॥

...कपालेविशिष्टमुपधानमेकः पदार्थस्ततआह एवमिति यथा पुरोडाशे सर्वव्रीहीणामेव साधनत्वात्...

...तीतिसर्वेषामेव कपालानां साधनत्वात्...विधेयमिति सर्वकपालोपधानमेवैकः पदार्थः॥ न त्वंजनाभ्यंजनयो...

...दिनानावयवे...विशिष्टयोर्विभज्यतो वा द्विशिष्टयोः कथमेकपदार्थता...नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमं... दक्षिणनेत्रं विधेय...

...ते न च वामनेत्रेण वि...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अनेकस्य संस्कारः। केशश्मश्रु वपते एकविंशत्या पावयतीति तु केशश्मश्रुभ्यामेकविंशतिमित्रेश्च विशिष्टयोर्वपनपावनयोः स्पष्ट एव विशिष्टेति तयोरेकविंशत्युपादानात् संभवेत्।

शा॰ ५
६

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतं॥ तत्रैनैवैकेनावदानेनानुसमय इति स्थितमिदानीं तु किं द्वाभ्यामवदानाभ्यामनुसमयोऽथवावदानादिप्रदानान्तेनेति विचिन्त्यते॥ तत्र। एकेनेन द्विसंख्याकमवदानं विधीयते॥ तावानेकपदार्थस्तावतानुसमीयते। नैवं होमविध्यर्थात् स्वयं तेन प्रापितेसति। विशेषमात्रं हविषो द्विरित्यत्र विधीयते। चतुरवत्तं जुहोतीत्यवत्तस्य होमो विधीयते। न वास्ति ववदानमवत्तहोमसंभवः। तस्यार्थप्राप्तमवदानं न विधातव्यं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यर्थप्राप्तस्यावदानस्य विशेषमात्रस्य विधानं हविषो द्विरिति। यद्यपि विधीयते तथापि दृष्टार्थत्वाच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्यावयवत्वेनैव विधेयं न स्वातंत्र्येणातो वदानादिप्रदानान्तेनानुसमयः॥ ॥ वचनात्तु परिव्याणान्तं मंजनादि स्यात्॥ अग्नीषोमीयपशौ यूपधर्माः अंजनमुच्छ्रयणं संमानं परिव्याणमितियूपगणो बाधकप्रमाणाः किमेकैकशोनुसमेतव्यास्ततांजनादिना परिव्याणान्तेनानुसमय इति संशये। पूर्ववन्न्यायेन पदार्थानुसमयः। नैवं अंजनादिपरिव्याणान्ते यजमानो यूपं नावसृजेदिति प्रकृतावनवसर्गश्चोदकेनेह प्राप्तः कथमेवैकैकशोनुसमीयमानेशक्यते कर्तुं॥ एवं मन्यते। प्रकृतावार्थिको नवसर्गो यजमानेनाध्वर्योः साहाय्यमाचरतानुष्ठितस्तदनुवादमात्रं वचनं न च ननु प्रयोगविधिप्रमेयः पदार्थानुसमयः प्रयोगविधेश्चोदको बलीयानिति चेत्। चोदकाश्चानवसर्गः प्राप्तः न चापरिव्याणादनवसर्गशक्यो वक्तुमंजनादिनात्तु समयः इति सिद्धान्तीशंकलेनन्त्विति परिहरति। एवमिति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रि न्नदेवतेषु तु सर्वेऽवदानानंतरं आद्यपश्वंगहोमाद्द्वितीयपश्वंगहोमस्य पूर्वहोमानंतर्येणेऽडावदानानंतर्यबाधापत्तेः क्रोडानुसमय एव देवतावदानान्ते देवः
नानमेकस्य पशोः कलापश्चैतस्यैवमेवंतितदाहृतदेकेति ४ प्र·पू·प्रतिपशुकृत्स्नान्यवदायसकृद्धोमः। सिद्धांतपदार्थानुसमयस्ततो होमः २

धिकं ... बोधकः प्रतिदिशाति। अ... तः पदार्थानुसमयः। नैवं नियोगतो प्राप्तेरनुत्सर्गो विधीयते। वाक्यैवार्थवदेवं स्याद्वादमात्रेत्व
नर्थक्यागतो प्रवादकेनातः प्राप्यते न त्वसर्जनं तेनाजुनादि संघोत्रसंघेनानुसमीयते॥ ॥पशुगणे तस्य तस्यापवर्जनंरं पश्चैकेनां दे॥ ॥ पे
आनीषामीये पशावपवदानान्तरस्य दाने प्राप्ते वचनमिदमाम्नायते। देवतान्यवदायनतावत्यैव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्य हेति॥ सौ
विष्टकृतान्यवदाय ततावत्यैव होतव्यं एऽडान्यवद्यतीति। तदेकदेवतेषु पशुगणेषु विचार्य ते किमेकस्य पशो दैवत सौविष्टकृतेऽ
न्य वदायापरस्यापि त्रयमवदातव्यं। उत सर्वेषां देवतान्यवदाय ततः सौविष्टकृतानि ततएडानीति॥ तत्र प्रकृतौ देवतादीनामा
नंतर्यमिहापि तत्र। एकैकस्य पशोः कार्यः क्रोडानुसमयस्ततः। यद्येकस्य पशोर्दैवतान्यवदायापरस्य देवतान्यवदीयेरन्। ततः प्र
थमस्य पशोर्यद्दैवतं सौविष्टकृतानंतर्यं बोधकं प्राप्तं तद्बाध्येत। तस्मात्क्रोडानुसमयः। नैवं। पश्वैकत्वात्प्रकृतावर्थादानंतर्यमनुष्ठि
तं। इह त्वनेकसाहित्यात्सजात्यानुसमीयते। यावतः पदार्थाः कर्त्तव्याः ते मिथः संश्लिष्टाः कर्त्तव्याः इत्येतावत्प्रकृतौ विवक्षितं॥
तत्रैकत्वात्पशोर्दैवतं सौविष्टकृतानंतर्यमर्थात्संजातं न तु तदिह प्राप्यते। क्रतुसाहित्यसंपत्तये समानजातीयैः समानजातीया
सौविष्टकृतावदानं तदपि तादृगेव कृत्वा रेडावदानं तदपि तादृगेव कृत्वा होमः इति प्रकृतितः शास्त्रार्थोधिकृतो प्राप्तः सएकदेवतेषु पदार्थानुसमयेपि न बाध्यते
सर्वेषां हि देवतान्यादौ ततः सौविष्टकृतानि ततएडानि ततो होमः इत्यस्यैव क्रमस्य कृत्स्नत्वात्संप्रतिपन्नं देवतत्वेनेडावदानानंतरमेव होमात् अतः पदार्थानुस
मय इति ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उलूखलोत्तयाल्स्यमुसलकृष्णाजिनानि उलूखलभेदपूर्वपक्षेपि तत्रमेवेत्यर्क यद्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनि पृथक्पदार्थास्तथाप्येकमेव कृष्णाजिनमा
स्तीर्य तत्र बहून्युलूखलान्यधिवर्त्य तेषु च नाना बीजान्यापेकेनैव मुसलेन क्रमाद वघातो न कृत्वा एकेनैव सूर्पेण सर्वेषां परापवनादि क्रमोत्कर्षं कर्तुमिति न
वघुश्चिंतेति तान नु तत्र चिंता क्रमाख्याया संगतेत्यत आह फलीति॥
स्मा॰५ नामनुसमयो देवते दैवतानामित्येवं कर्त्तव्यः॥ ॥नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात्॥ राजसूयेनानाबीजेष्टिः अग्नये गृहपतये
१० ष्टाकपालं कृष्णा नां व्रीहीणां। सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि। तत्र प्रकृतितः प्राप्तमुलूखलं किं तंत्रं उत भिन्नमिति विचा
रः। फलविचारस्त्वायं अधिकरणशरीरं तु किं कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तन बीजावापावघात परापवन विवेचन फलीकरणानि
पृथक् पदार्थत्वादेकैकस्यानुसमेतव्यानि उत कृष्णाजिनास्तरणादि फलीकरणांतएकः पदार्थस्तावता वानुसमय इति। तत्र नानाप
दार्थत्वे विधिभेद नमन्यते। तंडुलीकरणात्वादपृथक्त्वं तु गम्यते। यद्यपि कृष्णाजिनमधस्तादवस्तरणाति शूर्पणावि विनक्तीति विधि
भेदस्तथापि तंडुलभावनावयवत्वेन तद्विधानं न स्वातंत्र्येण दृष्टार्थत्वप्रसंगादेकावासौ तंडुलभावना कृष्णाजिनास्तरणादि फलीकर
णपर्यंतं प्रततेति तावानेकः पदार्थ इति तावतानुसमयः। संयुक्ते तु प्रक्रमादित्यत्र वतुरवत्तं चोदनयाथ प्रामावदाने संख्यामात्रं दिर्हवि
ष इति विधीयते न तु द्विर्विशिष्टमवदानमित्येवं पदार्थत्वं निराकृतं। इह तु सत्यपि विधिभेदे ऽवयवत्वे न विधानादनन्यत्वमुच्यते। यत्तु
तत्र सत्यपि विधिभेदे ऽन्यत्वं नास्तीत्युक्तं तदिह सिद्धमेवोक्तमित्यनवद्यं॥ ॥विकारेत्वनुयाजानां पात्रभेदोर्थभेदात्स्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासे १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विकृता विकृतौ द्वयोरेकस्यामुपनतियुगपत् प्रकृता विवग्रहणे प्रयाजाज्यस्य दृष्टार्थत्वेन विध्यवगलद्व्यांतरासंकरस्यद ध्रिसेकरवेगु णगृसंगा
रूषता प्रयुक्तकाले समपात्रे क्य यार्थविराघः इत्याशयः। पात्रभेदेऽप नहूया नन्वेवोविराधोपपात्रे क्य मेवबाध्यता काले स्युस्येव वा धेको हेतु रित्याशंक्याह
तत्रेति। पाठोग्रहणांगमंत्रपाठः। क्रमशब्देन काले क्यमेवा च्यते पूर्वपक्षे तस्य क्रमसाम्युपगमेदाशामिकेक त्रिका धिकरणपोनरुक्त्यस्य दुरूहरत्वीप
तः अतोत्र द्वयोः पदार्थयोरेवमध्यक्रत्वे पात्रेक्यंक स्यात् कालैक्ये सबलमिसेवर वेपक्षः तेनयथा प्रयोगविधि विधेयस्यागम चानयोः काले क्य

योरष्टावुपन्नतिग ह्णातीतिप्रयाजानूयाजार्थं वतुर्गृहीत द्वयमेकस्यामुपन्नतियुगपद्गृहीततत्थैव पशौप्राप्तं तत्रानुयाजानां द्व
व्यविकारः श्रूयते। पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति प्रयाजाज्यंत्वविकृतमेव। तत्र द्वयोरसंकरवत्रयंभाविनिर्दिश्यते। किं कालभे
देन तस्यामेवोपन्नतिद्वयं गृहीतव्यं। उत तस्मिन्नेव काले पात्रभेदेनेति॥ तत्र॥ पदार्थत्वाच्छ्रुतत्वाच्च पात्रैकत्वस्य संग्रहः। गुणात्वा
त्पावकल्पत्वात्क्रममात्रं तु बाध्यते॥ अष्टावुपन्नतिगृह्णातीतिश्रुतमेकत्वं पदार्थश्च। क्रमस्तु पदार्थानां गुणः पाठकल्प्य
श्च। ततएकस्मिन्नेव पात्रे प्रयाजाज्यं गृहीत्वा प्रयाजेषु कृतेषु पश्चात्पृषदाज्यं गृहीतव्यमित्येवं प्राप्ते उच्यते॥ ॥ ग्रहणे न योग्र
हणांगत्वात्साक्षात्क्रमस्य च॥ विकृतौ चानुमानेन प्राप्तस्तत्त्वैवलाबलं। एवं चाविरोधे सति प्रयाजाज्यग्रहणानो पश्चि त
स्यानुयाजाज्यग्रहणस्याकरणेन किंचिविकारणमस्तीति तदेव पात्रांतरमुपादाय गृहीतव्यं॥ प्रकृते तः प्रवृत्तत्वाद्पर्वमितस्या
न्नत्वबोधितस्यरोषाम्नानं॥ ॥अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिविधायउपहोमा विहिताः सो
त्रउक्तोहोतिअग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेति। प्रकृतौ वपयानानंतरंनारिष्ठहोमास्तेवाद्यवेनात्र प्राप्तास्तत्र संशयः॥ किमु
शामिकाधिकरणपूर्वपक्षसु न्यायु नयेः। सिद्धांतमाहरुभयोरित्ति। चतुर्थ एवाकृते चेतुर्थविशिष्टग्रहणद्वयं विध्युक्तेः क्रियाद्वयस्य चैककाल्यानाकोक्षणाक्र
मस्य चापेक्षितलोचनमंत्रपाठक्रमेण क्रमएवकल्प्यते इत्यत्र ससिद्धांतनिष्कर्षः क्रमशब्देन सूचितः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रसक्षपाठो कत्याद्दिदेशात्प्राकृतवच्चलिङ्साहतत्रेति। असकृत्वा कृ लोपकारत्वेनप्रागतिदेशप्रवृत्तिस्तथापि प्राग्गग्नमात्रेवुद्ध क्रमो विपरीतः प्रसक्षपाठादित्ति चराद्वे प्रा
क्रम ५ भिमनुक्त्वानुष्ठानो त्वास्वचितं। अग्निदेशस्य प्राकृप्रवृत्तेतावत्सौ पयन्नाहुच्यतइति। प्राकृतस्य प्राग्गन्वय कृ लोपकारस्य हेतुत्वामुपपादयन्नव्या चष्टे प्रकारेति। नावनोहिप्र
कारमेवाकांक्षतिकथमितिनपदाथानूते लुतज्ञेनकाकांक्षयैव गस्यंतेतेन आकांक्षितत्वात्कथंचिदुपस्थितेः कृतत्वा ×लो× कृ लोपकारं प्राग्गृह्णातीति विकृतिः अनाकांक्षित

पहोमान्वृक्त्वाततोनारिष्ठहोमाः विपरीतं वेति। तत्र प्रत्यक्षपाठेनप्रधानानंतरश्रुतान्‌॥ उपहोमाननुष्ठायनारिष्ठानामनुष्ठितिः
उच्यते॥ लृप्तोपकारसाकांक्षाविकृतिः प्राकृतंपुरःग्र ह्णातिविकृतंपश्चात्तदाकांक्षावशीकृता। प्रकारापेक्षाहिविकृति
भावनाप्रत्यक्षश्रुतमपिसंनिहितमक्लृप्तोपकारं परित्यज्यप्राकृतं प्रकारमुत्पादकपदार्थविशिष्टंप्रथमंगृह्णीत्वापश्चा
त्संनिध्याम्नातांगप्रयोजनापेक्षावशेन वैकृतंगृह्णाति। तेनयत्रप्राकृतवैकृतयोरेकस्थानपतितयोः क्रमापेक्षा तत्रावग
तिक्रमानुसारेणप्राकृतंकृत्वावैकृतंकर्त्तव्यं। नचप्रत्यक्षपाठविरोधः॥ प्रधानवाक्यशेषेणप्रकृतिवच्छब्देनप्रापिताप्राकृता
त्पश्चादेववैकृतीपठितंभवति॥ तस्मान्नारिष्ठान्कृत्वापश्चादुपहोमाः कार्याः॥ ॥कृतदेशात्तुपूर्वेषांसदेशःस्यात्तेनप्रत्य
क्षसंयोगान्न्यायमात्रमितरत्‌॥ ॥राजसूयेभिषेचनीयसोमयागं विधायानंतरं विदेवनादयोभिषेकांताः पदार्थाविहि
तास्तत्राभिषेकोभिषेचनीयप्राकृतांगमध्येपठितस्तोमाहेंद्रस्यस्तोत्रेप्रत्यभिषिच्यतइति। सोपकृष्यमाणःप्राचोविदेवनादी
नपकर्षतिनेतिसंशयः॥ तत्र। अपूर्वावाधिभिषेकांतानंतरं तापकर्षतां। करोतिवेदिवत्तस्मात्तेनमात्रमपकृष्यते। तथापूर्वमि

आहतेनेति। प्रधानानंतरविहितेनोरिष्ठैर्बीध्यतेनतुनारिष्ठानंतरविहिताउपहोमाः येननारिष्ठानंतरैः प्राकृतांगैर्बाध्येरन्निति भावः। एतेनागेल लिंगांकु
लक्रमप्राकृतसर्वांगांतनिवेशवदनुककर्षापाध्यायोनिरस्तः। यन्न कृ प्रागेप्यतिदेशेननारिष्ठानामेगत्वबुद्ध क्रमात्रं विपरीतंप्रत्यक्षपाठादिति तत्रोहन्न
चेति। अतिदेशेनविध्यकदशात्तयाप्रकृतिवच्छब्दः कल्पितः अतश्रुत्यैवप्रत्यक्षपाठेनप्रधानानंतर्य उपहोमा ×मा× नांतेनैवनारिष्ठहोमानंतर्यमपी स
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri
माहेन्द्रस्य स्तोत्रसमानकालीनोभिषेकरतिअर्थः २ र्थः॥

यद्यपि अपकर्षस्याक्रमो न हेतुः तथापि वेदिकरणेन तत्रापि विदेवनादेरभिषेकात् प्राक् पाठात् तस्मात् क्लृप्तरूपः क्रमः कल्प्यते। अभिषेचनीयोर्ध्व
पाठात्तदीयप्राकृतांगपदार्थरूपः स चासौ विनिगमको न्यायः तयाध्यर्थे क्रियमाणे यद्यपीति। वेदिकरणेपि तु यद्यपकर्षोत्तरमेव क्रमः कल्प्यस्तथा
पि वेदे हि विरमिवासनोर्ध्वपाठः पौर्णमास्यामतोऽविदेवनादस्त्वभिषेकात् प्राक् पाठो न अन्यत्र क्रमार्थः। न त्वभिषेचनीयोर्ध्वपाठोपि नान्यत्र

सत्त्वेपि तदवस्थितं। अपूर्वः पदार्थोपि प्रमाणेन प्राप्तमपकर्षयितुं कल्प्यत इति। तेन यथा पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोती
ति वेदिमात्रापकर्षो लिंगात् क्रमत्वान्न पूर्वेषां तथात्राप्यभिषेकस्यैवापकर्षो न्येषां तु बादरायण इति न्यायादभिषेचनी
यस्य कालप्राकृतांगोत्तरकाले कर्त्तव्या इति प्राप्ते अभिधीयते। अभिषेकेन पूर्वेषां क्रमः प्रत्यक्षपाठतः। परत्वं प्राकृतांगे
ष्वस्त्वनुमानेन गम्यते। यद्यप्यत्राप्रकृतिपूर्वत्वेन प्रयाजादिवेलक्षण्यादपकर्षावस्थायां वेदिवल्लिंगतः क्रमस्तथाप्य
त्रैव क्रमकल्पनायामभिषेकपूर्वत्वादिविदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठनिमित्तमभिषेचनीयप्राकृतांगोत्तरकाले तानुतेषा
मनुमानात्। तद्दुर्बलमतः प्रत्यक्षपाठाद्विदेवनादीनामभिषेकात् पूर्वमनुष्ठानान्तदनापकर्षः॥ ॥प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत्॥
अग्नीषावित्रहोमौ सम्भरणाद्यपूर्वपदार्थान् विधाय पश्चाद्दीक्षणीयादयः प्राकृताः सगुणाः श्रुताः। तत्र दीक्षणीयादीन्
कृत्वा सावित्रादयो विपरीतं वेति संदेहः। तत्र प्रकृतेः पूर्वविज्ञानात् प्राकृतानां पुरःक्रिया॥ पश्चात्तु वैकृतानां स्याद्बादरायण
दर्शनात्॥ दीक्षणीयादि पुनः श्रवणं तु गुणार्थत्वात् न पश्चादनुष्ठानं दीक्षणीयादीनां गमयति गुणानां परतन्त्रत्वात् यत्र गुणा

न विदेवनादेरिति सिद्धांते तेनैव दूषितं मिसाशंक्य विदेवनादेरिव। अभिषेकात् सावित्रादेरपि दीक्षणीयादिभ्यः प्राक् पाठाविशेषप्यभिषेकस्य विधेयत्वेन क्रमाकांक्षणात् ठ
क्रमकल्पकोन्दीक्षणीयादेर्गुणविध्यर्थमनुवादत्वेन क्रमानाकांक्षणादिति लिंगशिरश्ध्यर्थमधिकाशंकामाह दीक्षणीयादीति। ननु गुणस्य विधेयत्वात् क्रमाकांक्षा
यां सावित्राद्यनन्तरपाठेन तदन्तेतरपस्तस्य क्रमकल्पितेत तदन्यथा ... गुणिनो पितदेवानुष्ठानमाक्षिप्यते सत आह गुणानामिति। गुणिक्रमेणैव तत्राप्त
त्वाद्गुणस्य क्रमसिद्धेः स्वतः क्रमानाकांक्षणान्न क्रमकल्पनं तयोः २ गुणपाठो गुणिक्रमकल्पको न वेति सप्रमाणप्रस्तुतं संशयमाह तत्रेति २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दीक्षणीयादिगुणस्य क्रमानाकांक्षत्वेपि सावित्रादेः क्रमाकांक्षत्वात् तस्य पश्चादनुष्ठाने प्राक्पाठोनस्यादित्याशयेन श्लोके व्याचष्टे गुणेति। अत
आभिषेकादिवविदेवनादेर्दीक्षणीयादेः प्राक् सावित्रादेः पाठस्यानुष्ठाननिमित्तत्वमुपसंहरतीति इतीति॥ उरवास्थेति। शाक्यवल्कलकेष्व
तउरमापाक्षीदिति व्यवच्छर्थं कंठेषु लउरसिलंबमानः सौवर्णआभरणविशेषः रुक्मस्तस्य प्रतिमोचनं धारणं रुक्मम् तं प्रतिमुंचते अमलमवमस
लघ्नुरंत्श्रालणे विहितेः संस्कारावपुनादयः यथाभिषेचनादेर्विजयाभिषेकात्पूर्वं पाठो यथा वा सावित्रहोमादेरनुवाघदीक्षणीयादितः पूर्व
तत्र तेषां विधानमतः प्राकृतानां पूर्वमनुष्ठानं॥ उच्यते॥ गुणार्थश्रूयमाणानामपि प्रत्यक्षपाठतः। पश्चात्प्रयोगतेषां युक्तः पश्चादनु
ष्ठितिः॥ गुणो वा क्वेपि कीर्त्यमानानां दीक्षणीयादीनां तत्तावद्भवतिर्ज्ञायते॥ सा च प्रत्यक्षपाठनिमित्तागुणगुणिनोः समान
स्थानत्वान्तत्रैव गुणिनामनुष्ठानं गमयतीत्यानुमानिकपाठनिमित्तं पूर्वानुष्ठानमनादरणीयं॥ सन्निपातश्चेत्यथोक्तम्
स्याद्॥ तत्र वदीक्षणीयाद्यनंतरं रुक्मप्रतिमोचनाद्याम्नातं प्रकृतौ वदीक्षणीयानन्तरं दीक्षितसंस्काराः। तदिह किंप्रति
रुक्मोमोचनादिक्रिवादीक्षितसंस्काराः कार्याः विपरीतं वेति। तत्र प्रत्यक्षपाठेनदीक्षणीयाद्यनंतरं रुक्मादिकमनुष्ठेयं पश्चाद्दीक्षित
संस्कृतिः॥ उच्यते। दीक्षादीक्षितसंस्कारानुपस्थापयति क्रमात्। तेषामुपस्थितानां च तत्क्रियाहेतुरस्ति नः। प्रकृतिलक्षितक्रमव
शेनानंतरमुपस्थितानां दीक्षितसंस्काराणां कृत्वा पश्चात्क्रियमाणस्य रुक्मप्रतिमोचनादेः पश्चात्सा गोपयतीनानवस्य मंतरानुष्ठानं अनंतरा २
मनंतरपाठस्य वस्त्यपरितंतयाप्युपपन्नो नानंतर्यं गमयति। सावित्रहोमादेः पश्चादनुष्ठाने पूर्वेन पाठस्यादिति विशेषः॥
॥ इति पार्थसारथिविरचितायां शास्त्रदीपिकायां पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत॥ १॥ ॥
पाठो व्यवहितनपौर्वापर्यरूपक्रमकस्यैकएवंरुक्मप्रतिमोचनादेरनुवाघदीक्षणीयोत्तरपाठस्याद्दशक्रमकस्यैकानवेति संशयः प्रस्तुतं संशयमाह वदिह १२
ति। यथैव दीक्षणीयायाः सावित्रादिभिः पूर्वपठितैः सह क्रमकत्वनात्प्रापत्याः पठितैरपि रुक्मप्रतिमोचनादिभिः प्रत्यक्षपाठविशेषादितिपूर्वपक्षमाहतत्रेति। प्रा
तस्तावद्दीक्षायादीक्षितसंस्काराणां च क्रमः प्रोदकसाम [illegible] इति। ननु दीक्षानंतरं दीक्षितसंस्काराणामक्रियायां हेतुः रुक्मप्रति
चनादेः प्रातः पश्चात्साठएवनविष्यतीत्याशंक्य पश्चात्पाठादीक्षितसंस्कारव्यवधानेनापि पश्चादनुष्ठानाद्यो नविष्यतीत्याह पश्चादिति ननु दीक्षणीयाद्वि
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दीक्षणीयादिगुणस्य क्रमानाकोक्षत्वे विस्मा

स्वती जेषक सर्वियो विश्वयेता मितिषट्याज्यास्ते चावश्यमागेत् नामगमस्नुपेयाः इतरेषां प्राकृतदेवतानां लिंगादेव पंचसु प्रयाजेषु व्यवस्थि-
त्यात् तत्रयथा घानामभ्यासः कल्प्येत ततः पश्चात्सठितानां मंत्राणामपि कर्मापत्तिः तत्र प्रत्यक्षमेत्र पाठक्रमस्य बाधः स्यात् तस्माच्चतुर्थोत्तमयो
रेव षडगेतवो भ्यासाम प्रपठिताः समस्तेवि प्रपाते तेनाघत्रयेन दंडकलितवदावृत्तिर्न वा स्यात् स्थाननिविवृद्धिः अभ्यासो स्तर निर्जीनात् तथा न्यूयाजेपि
प्रसक्तादेवमेत्र पाठादाद्यस्य चत्वारोभ्यासा दशमस्य द्वितीयस्य पंचमस्य स्याष्टमात् नवमेकादशो स भ्यासो तृतीयस्येति सिद्धं भवति योनादि
एकादशप्रयाजान्यजति। षडुपसद इति प्राकृतानां संख्या विवृद्धि विकृतौ श्रूयते। सा किं प्रत्येकं भवति उत सर्वसंपादनी इति वि
च्यते॥ ॥तत्रोद्दिष्टप्रयाजादि संख्या तस्योपदिश्यते। उद्देश्यानां वसाहि संख्या कथनेन विवक्षितुं॥ तस्मात्प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसद
वसंख्या स्यादिति प्राप्ते उच्यते॥ ॥प्रयाजादिस्वरूपेहि नैव संख्या विधीयते। अत्र कल्पा प्रयोगेनु लक्षिते सोपदिश्यते॥ न्प्रत्येकं क
राः समुदितानां वा स्वरूपतो संख्यान्वयः संभवत्येकस्य पंचानां चैकादशत्वासंभवात्। अतः संख्यान्वयसिद्धये प्रयाजाः स्वप्रयोगं
लक्षयंतितेव तेलक्षयंतस्तंत्राभिधानात् सहावगतास्तथैव लक्षयंति। संख्या वेयमेनेकवृत्तिस्वभावा समस्तलक्षितप्रयोगगता
पित्राक्रोति सर्वेषां प्रयाजानामुपकर्तुं। अतः सर्वसंपादनी स्यात्। स्वस्थानात्तु विवक्ष्येरन् कृतानुपूर्व्यत्वात्। षडुपसद इत्य
त्र सर्वसंपादनी संख्येस्युक्ते मतस्तिसृणामुपसदां द्विरभ्यासः। तत्र किं दंडकलितवदावृत्तिरुत स्वस्थानविवृद्धिरिति विचारायामावृत्ति वर्तनी ७
न्यायानां लोके त्रिरनुवाकः पठ्यतामित्यादौ दंडकलितवदावृत्ति दर्शनादिहापि तथा स्यात्। अतः सर्वाः सकृत्कृत्वा पुनः स्यादादितः
क्रिया। स्वस्थानात्तु विवक्ष्येरन् क्रमबाधो न्यथा भवेत्। तृतीयां कृत्वा प्रथमायां क्रियमाणायां प्राकृतक्रमबाधः स्यात्। अतस्तदबाधा
क्रमबाधं मा च ष्टेन तीयामिति। प्रथमा द्वितीये तृतीयस्याः पूर्वमेव कार्ये तृतीयोपसदनं तरं च प्रवर्ग्योद्वासनं इति चोदकप्राप्त क्रमः यदं दंडकलित
वदावृत्तौ बाध्येत सा शयः स्वस्थानविवृद्धौ तियानेव विशेषः यस्मात्तावनावृत्तया घया पस्थिता द्वितीया क्रियते तादृश्येव द्वितीयया तृतीये ति
रत्वा द्वितीयस्याशायेनाह अत इति ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धाय्याशब्दो यौगिको रूढो वेति तथा यं वै इति वाक्यं विधिरनुवादो वेति संशय इत्यनयस्तं त्रिकोटिकं संशयमाह किमिति । इयं वै इति वाक्यं विध्यश्रवणादर्थवादमात्रत्वेन यथाकथंचिन्नेयमि
त्याशयेनाद्य पूर्वपक्षमाह तत्रेति रूढत्वं वाक्यानर्थक्यायोगमात्र शब्दः । वाक्यार्थं वलायय तच्छब्दायाहितासां स्वरूपमिति व स्वहिता न्येयं न चेषां धाय्यास्तो अंतरा आकाशस्त इन्हो
द्येन निश्चयाद् इति रूढत्वाद्विधिकल्पनादाद्य पूर्वपक्षनिरस्याविरसमिति उद्देश्यान्वयर्थत्र धाय्याशब्दो न रूढः किंतु यौगिक एवेति द्वितीय पूर्वपक्षः । सिद्धिरित्याह सर्वाश्चेति । नन्वु
दिस तोणि दिसनु रवो धाय्यसान्नाये तिष्यत्रसयांत वयानुशिष्टे येन यौगिकतामात्रागीकारः स्तोत्रशस्त्राद्यर्थं धीयमानास्वपि प्रसज्यत तत्र सामिधेनी षिति निर्देशाविरु

यस्वेस्वे स्थाने द्विर्द्विरभ्यसितव्याः ॥ ॥ समिध्यमानवती समिद्धवती वान्तरेण धाय्याः स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ॥
एकविंशतिमनुब्रूयादिति सामिधेनीविवृद्धिश्रुता वागमेव तत्र ब्रवीति आगम्यमानानाम वीदेशा ... सते । किं मंते निवेशाः अथवा
समिध्यमानवती समिद्धवती वांतरा उत्तपा धाय्याः शब्दोक्ताः स्तास्त योर्मध्ये ऽन्यास्त्वागंतवो न इति । तत्रांते तु बादरायणा इति न्या
यात् सर्वाश्चाहती नामंते स्यारित्युपक्रममात्रेण प्रथमः पक्षः । इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदंतरा तत् धाय्या
इति धाय्यानामाकाशत्वेन स्तवनं द्यावापृथिवी संस्तुतयोः समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये तासां विधानमनुमापयति । सर्वश्चागं
तवो ... धीयमानतया धाय्या इति सर्वासां तन्मध्ये निवेशा इति द्वितीयः । सिद्धांतस्तु न धीयमानमात्रवचनो धाय्याशब्दः स्त तत्रास्त्रा
... तया धीयमानास्वपि तच्छब्दाभावात् प्रतीपत्रैव धाय्याशब्दप्रयोगो वेदे दृष्टः पृथुपाजसो धाय्य इत्यादिस्तोपव धाय्या
न त्वागंतुकमात्रमतस्तासामेव तन्मध्ये ऽन्यासां त्वागतूनामंत एव निवेशाः । एवं च ... धातव्यासाम धाय्यानां विकायाश्च ... त्रीते
वाजिने ... तस्यास्त्रिष्टुभोंते निवेशात् त्रिष्टुभा परिदधातीसादि वेदवचनमुपपन्नं भवति ॥ तस्मादधाय्यानां विकानामंत एव निवेशः ॥

योगता विशेषस्तत्तायदेतराद्धाय्या इत्यादि समिध्यमानवती समिद्धवतौ विहायान्य एव सामिधेनी विशेषषु श्रौतप्रयोगात् एव वा च्याः स्मृतिरपि विशिष्ट विषयतया सुप्रं
नेव । यदि तु श्रौतप्रयोगो नाद्रियते तत् समूलस्मृतराममनादरापत्ते धीयमानत्वसामान्यनिमित्तेनेवापद्यत सा चायुक्ता । सिद्धांतस्तु यदंतरेति प्रयोगात् समिध्यमानवतीम
मिद्धवत्यन्यमात्रवाचित्वसिद्धावपि तद्विशेषनिरूपणाय पृथुपाजवस्यो धाय्ये इति विशेषप्रयोगः किं तु उष्णिक्ककुभो धाय्या सादिशब्दार्थः । एवं चेष्टसिद्धिमाह अत इति । एवं चेति
नन्वित्रिदलिंग आद्य पूर्वपक्षे दुपपन्नमेव साशंक्य द्वितीयपूर्वपक्षे ... त्यो ... आद्यस्य त्विति तुष्टुभो ... तत्रे तल्लिंगानुपपत्ति रूच्यत इति

आ ...

धा० ५
धे रहलोण्ये
रू ऊ अं त सा
१२ मिधेनी
पुरू ढस्येवा
मर्ज इतिवद
नुशासनं नतु
योगिकतेति
चेत् उच्यते प्र
योगव्यवस्थ
यासामिधेनी
रवयोगे नरू
त उक्त प्राधेप
क्षा नार्ति केइति
न दोषः । यदि प्र

१३

व७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

...यौ... आगमश्च पवमानेषु तत्राप्युत्तरयोः प्राकृतीं घे वर्गे सामासामागमः बहिष्पवमाने त्वागमः सामे कस्यादि तिस्त्रः स्य प्रति तन्न बहिष्पवमानस्यैव विषयतासु कृति बहिष्पवमान...
स्यास्तृचितं उपास्मै स्तोत्रियः द विघ तस्या अनुरूपः पवमानस्येते पर्यासः। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममित्यादयो विवृ
द्धस्तोमकाः। तत्रैकविंशस्तोमत्वं त्रयागतनवत्रिंस्तोम्रणा योगाच्चतुर्णां तृचानामागमः। त्रिणवस्तोमेषु एण। त्रयस्त्रिंशे ष्टानामिति। अतिदेशप्राप्तायाः समाख्याया आगंतूनामंते नि
वेश इति न्यायस्य च विरोधे किं बलीय इति संशः विं २ येत्रसर तमुख्यासंशयमाह तत्रेति प्रतिप्राश रस्ह चिला सामान्यतो दृष्टे परितोषा मुख्यं पूर्वपक्षहेतुमाह पर्यासेति पर्यस नेसमा
वृषासो मघमो असिव षोस्रमि जानु नेति २

पनपर्यास	सोमविवृद्धो बहिष्पवमानेषु रस्तात्पर्यासादागतवः स्युः स्तथा हि दृष्टं द्वादशाहे॥ ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमाने त्रयस्तृचाः स्तो
रतिमावघ	त्रीयो ऽनुरूपः पर्यासश्च। ते वृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु प्राप्तास्तत्रागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते। तत्रागम्यमानानामृचामंते निवेशः
त्रिसमिप्र	प्राग्वा प्राकृतात्पर्यासादिति संशयः॥ तत्र पर्यस्तपाठेन द्वादशाहे वृषण्वतीं प्राकृपर्यासान्निविष्टत्वादन्यत्राप्यनुमीयते॥
साह पर्यास समाख्येति	द्वादशाहे पाउ हि के द्वितीये हनि विवृद्धे स्तोमके प्राकृतौ स्तोत्रीयानुरूपौ पठित्वा ते त आगंतवो वृषण्वत्यस्त्र्यचः पठिताः। तत
समास्या	पश्चात्प्राकृतः पर्यासः पठितः। तदनेन पाठेन प्राकृपर्यासादागंतूनां निवेशादर्शनादन्यत्रापि सर्वेषामागंतूनां तत्रैव निवेश इति
नन्यायबाधः	सामान्यतो दृष्टमात्रेण पूर्वपक्षप्रतिज्ञा। पर्यासशब्दश्चात्र वेदे लोके च प्रसिद्धः॥ क्षेत्रपर्यासो नदीपर्यास इत्येवमादि।
किंतु न्यायेन	तद्यद्यागंतवो ऽंते स्युः पर्यासस्य संख्यामाप्राकृतस्य तत्संख्यस्य बाधेतातोपि प्राकृपर्यासान्निवेश उच्यते॥ नेदृशेनानुमानेन शा
वसमाख्या बाधइत्येवं	स्त्रार्थो ध्यवसीयते समाख्याप्रकृतावेव चरितार्थेति सा पतेः। अंते निवेशमागंतोर्न्यायप्राप्तं न बाधते द्वादशाहविका
मुख्यं पूर्वप क्षहेतुं निरस्य	रपि विहितानां वृषण्वतां प्राकृपर्यासान्निवेशः स्याददृष्टार्थविधेर्बलात्॥ अन्यत्रागंतवोंते स्युर्बादरायणदर्शनात्॥ अंते तूत्तरयोर्दध्यात्॥

तिनेति। नन्वेवं तन्निवेशमते प्रकृतौ क्रमभङ्गः स्यात् सापि च प्रकृतावेव चरितार्थेति कुतः समाख्यैव वाध्यत इति चेदत उच्यते। क्रमभङ्गोपि प्रमाणं पाठक्रमः तस्य च समाख्या या
प्रकृतौ पदार्थ पृष्ठ आवनेशा स्यातिदेशाद्विरोधे क्रमेण समाख्या बाध्यत इति किं च या समाख्या प्रकृतौ व्याप्ता सा विकृतावपि व्याप्रियते न चेयं प्रकृतौ व्याप्ता क्रमेणैव
शौ प्राप्ततेनांते निवेशसिद्धेरनुवादमात्रत्वात्। न चार्थिकं चोदकोतिदिशतीति तेनांते निवेशः पर्यासस्येति। यथा च यावदुक्तं वचनं वाचनिकमिति न्यायेन द्वादशाहस्य प्रा
कृपर्यासान्निवेश आगंतूनां तथा वृषण्वतामेव तत्र ... द्वादशाहेति। यत्रापि द्वादशाहधर्मप्रापकोतिदेशोस्ति तत्रापि वृषण्वद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा. ५
१४

त्रीणिह वा इति परिसंख्याविधिः स्तुतयत्रेवीते गायत्री बृहत्यनुष्टुबुक्ता तत्र त्वावैवा वा यो द्वाणा वनुवदत्येव कार व्यवहितान्वयेनेति संशय प्रसक्तेमुख्यसंशयमाह तत्रेति त्रीणिह वा इतिवाक्ये शिष्टोपव धव त्वमीनापदेशात्मानविधिस्त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेश्च अत एव कारो भिन्नक्रमः आवपेत्येव। विरङ्कस्तोमकत्याद्धि नित्यए वा वापइ साशये नाद चिति। त्रीणिहवा इत्यानर्थक्यापत्तेर्विधिः न च त्रिदोषत्वे परिसंख्यायामप्येव कारणश्रौतत्वात्तस्य निषेधद्वैव साशये न सिद्धं नमा। … हनुपूर्वत्वादिति। आनर्थ

विरङ्कस्तोमे षेवक्कतुष्टुन्नत्तरयोर्माध्यंदिनार्भवपवमानयोः सामागमो वक्ष्यते॥ तत्रागम्यमानानां साम्नां किमेत्स्य ट निवेशो थवा गायत्री बृहत्यनुष्टुप् स्विति॥ तत्रागंतुत्वादंत्ये निवेशः। यत्तु त्रीणि हवै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् वात्रत्वेवावपंती तिएवोद्वपंतीति तत्वविधिरपूर्वत्वाद्यथा कथंचिन्नयमिति। अपूर्वत्वात्तु वव नमेवेदमनारभ्याधीतं सर्वयज्ञविषयमतो गायत्र्यादिष्वेव निवेशः॥ अथवानेवात्र विचारः। पूर्वोक्तेबहिष्पवमानग्रहणात् प्रत्युदाहरणमात्रमिदं बहिष्पवमानपर्वा तेनिवेशः। नत्तरयोस्तु गायत्र्यादिष्वेव निवेशो वचनादिति॥ ॥ग्रहेष्टकमोपानुवाक्यस्तवनचितिशेषं स्यात्॥ ॥ऐन्द्राग्नं ग्रहाति अदाभ्यं गृह्णाति चित्रिणीरुपदधाति वज्रिणी रुपदधाती त्यनारभ्याधीतं ग्रहेष्टकं विस्तवनचितिशेषः॥ अतश्च प्रतिस्तवनं प्रतिचिति चावर्त्तनीयं उत याग्यं सहदेव कर्त्तव्यमिति। प्रस्तोमा ग्रहेष्टका भिश्च स्तवनानां चितीनां वा रन्ध्रदर्शनात ताद्ध्यमन्यते पूर्वपक्षवादी॥ निष्फलत्वात् स्तवनचितीनां फलवज्ज्योतिष्टोमांगत्व ग्रहणानामिष्टकानां तु रूपालंदं याग्यंगत्व पु तो। इष्टकाश्चिरग्निं विनुत इतिवाव निकमेवाग्यंगत्वं॥ ॥ऐन्द्रेस्युरव्यवायात्॥ ॥स्थितेसहदनुष्ठानेक्रमश्चिंत्यते। किं चित्रिण्या अंशदाभ्ययोर्वा यायहेक्यः पूर्वं दधि ग्रहोत्तरं स प्राकरणिकवाक्यपाठक्रमेणानुष्ठाननिर्णयाङ्गहोदाहरणमुपेक्ष्येष्टका एवोदाहरणे। न हि चित्रिण्यादीनाम ग्यर्माचित्तूपचेयष्टकाविशेषविधित्वउत्तरत्र विधिरस्तियेनात्रेवोपधेया इति ग्रहवन्निर्णये तेति संशये नाह किमिति

वर

१४

०९

यथेनार्थ्यं चित्ययाः नायद्धि सुषुत्तात अयमपि अयमपि वैति ... स्थतवासवमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्षत्सर्वा चितेसत आह वाक्ये चेति । चशब्दोऽप्यर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याद्यानर्थक्यापत्त्या प्रसक्तस्या चितागात्रियत इत्यर्थः । यदप्युक्तं सर्वासामिष्टकानां
चिनुत इति पठितेन ब्राह्मणेन तद्धत्वमिति । तदपि न । आनर्थक्यापत्तेः परिहारादेव विशेषणत्वेन प्रसक्तब्राह्मणविहितानामिष्टकानां । यथा सामनयक्ष्यमाणस्य
त्रसमानएवाह मिसामेनयक्ष्यमाण इत्यानर्थक्यापत्तेराश्रयिष्यते तद्वत् । आनर्थक्यापत्तेरेव चोद्देश्यविशेषणमपि विवक्षितमेवेत्याशये नाह चित्रिण्यादेरिति ॥
लोकंपृणापि मध्यमचितिविषये यदेवास्योनमिति प्रसक्तब्राह्मणवत्यादिसाशक्याह नहीति । संगतिस्त्वितिदेशिकीत्यपि पूर्ववदुक्तवचनेनागतेऽतिनिवेशन्यायाद्यव
दीनामुत्तमायामुपधानमुत्तमध्यमायामिति ॥ लोकंपृणा मध्यमायामित्यर्थमतेनारभ्यवादिताः । यां कांचिदिति वाक्यं तु विधयेन प्रा
वस्यत्वं ॥ सर्वासामिष्टकानां पठितेन कल्पितेन वा ब्राह्मणेन तद्धत्वात्सर्वासां मध्यमायामुपधानासंभवाद्यासां मध्यमाय
मुपधानं प्राप्तं तदनुवादमात्रमिदं यां कांचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चिताविति न तु विधायकमतः
लोकंपृणामात्राकरणिकीनामव्यवायार्थमनारभ्याधीतानामुत्तमायां निवेशः उच्यते ॥ वचनान्मध्यमायां स्युः प्रसंदो
ब्राह्मणादिताः ॥ जानाति रभिपूर्वोऽयं प्रत्यक्षो वर्त्तते यतः । वाक्यं वाऽर्थवदेवं स्याद्वाद मात्रं ह्यनर्थकं । चित्रिण्यादेर्नि वेशोतो
मध्यमायां चितो भवेत् ॥ प्राकृतलोकंपृणायास्तस्याः संपूर्णार्थत्वात् ॥ स्थितं मध्यमायां निवेश इति ॥ तत्रापि किं प्राकरणिकी
नामंते विचित्रिण्यादीनां निवेशः । अथवा लोकंपृणायाः प्रागिति । तत्राव्यवायार्थमंते स्युर्लोकंपृणायास्त्वे यदेवास्यानं पश्चिमं
तदेतया पूरयति लोकंपृणाछिद्रं पृणातियत्पूरणार्थत्वं तच्चिसंतरेपिसावकाशं नहि सामध्यमामात्रविषया । मंत्रमात्र
स्य प्रत्यक्षविधानादिष्टकायास्तु कल्प्यं विधानमतश्चिसंतरेपिसावकाशत्वेन न न्यायप्राप्तश्चित्रिण्यादीनामंते निवेशः ।
र्थे लोकंपृणे चिसंतरेपित कथमित्यत आह इष्टकायास्त्विति । मंत्रस्य साक्षादभिपूरकत्वायोगाच्छिद्रकाद्वारेव तस्य वाच्यत्वात्तन्मंत्रोपधेयेष्टकाविधिः कल्प्यत इत्यर्थः ।
तस्मात्रिचितिसामान्यविषयवाक्यस्य मध्यमचितिरूपविशेषविषयेनागतेन निवेशन्यायेन वाधो युक्त इति पूर्वपक्षः ॥ तत्संशयमाह तत्रापीति । इत्याप्यागतेन
निवेशन्यायेनैव पूर्वपक्षमाह तत्रेति ॥
न्यायापवादकसिद्धांतमतवाक्यस्य कागतिरित्यत आह लोकंपृणेति २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१ कपाले कुमार ध्वर्युः पूर्वा नक्षत्रे इति तृतीय स्थितमेतद्वचनस्याविशेषेण प्रकृतस्य न्यायमात्रेण संकोचायोगादिति नेव न्याये नेहापि सिद्धान्तमाह नेवमिति। नन्वेवमन्यत्र
णा न्यतरकृतार्थत्वात् नारम्यमिति चेत् सैवं। न त्रय एवायं न्यायः। इहलिंगमधिकाशाकावपद्दकन्तुः प्रथमन्यस्य इतिस्य प्र आधमस्य विधिरेव यदेवास्यो नमिति पूरकत्वविधि स्कृम
सो॰५ त्रस्यैवइष्टकाविषयस्य पूरकत्वविधिर्न्यायात् कल्प्यात् इति पूर्वपक्षबीजं मूलप्रवोक्तं। नन्वन्यथानुपपत्तिः सा सत्यं तथापि न्याय एवासौ अतएव लिङ्गादि तिफलकल्पनायेऽ
८ न्यथानुपपत्तिरेव चतुर्थन्यायत्वेनाक्रान्त तीयि च फलचमसस्य यागसाधनत्वकल्पनाये नक्षसेवधानुपपत्तिरेव अतो नान्यथानुपपत्तिरूप न्यायेनैव सहातनिवेश

१५ शक्यते बाधितुमित्यं तु निवेशाः नेवमविशेष श्रुतस्य वचनस्य न्यायमात्रेण संकोचासंभवात्। मध्यमायामपि चितावं तलोकं
पूरणं भवेत्। पूरणार्थतित्स्याः प्राकृ चित्रिण्यादेर्निवेशानं॥ ॥ संस्कृते कर्मसंस्काराणां तदर्थत्वात्॥ ॥ आधानप्रकरणे पव
मानहवींषि विहितानि। तानि ध्योन्यो नाग्निषु संस्कृयते द्वादशसु रात्रिषु निर्वपेदित्यादिना। तत्राग्निहोत्रादिनि किमाधानानन्त
15 रमेव प्रकृत्ये तदुत्तरमेवेति विचारः। कर्तव्यान्याहवनीयस्य निष्पन्नत्वादाधानमात्रस्य निरपेक्षस्य तदुत्पादकत्वात् पवमान
हविर्भिस्तु निष्पन्नस्यैवाहवनीयस्य संस्कारमात्रं क्रियते। पूर्वमेवत्वाहवनीयादयो निष्पन्नाः। निष्पन्नेषु तेषु न्यवितं संकोम
२४ त्तिरिति प्राप्त उच्यते निरपेक्षमाधानमग्नीनामुत्पादकं। पवमानहविषामपि तदुत्पादकत्वात्॥ न च विकल्पस्तेषामाधानोत्त
रकाले विधानात्। अतः सम्भूयितानां तदुत्पादकत्वान्नैतेभ्यः प्रागाहवनीयनिर्वृत्तिः। यदाप्याधानाङ्गं पवमानहवींषि तदाप्यनं
गेन तु धानेन सा ध्यानिष्पत्तेस्तदुत्तरकालमेवाग्नि निष्पत्तिः। यत्तूक्तं निष्पन्नस्यैवाग्नेः संस्कारमात्रं हविर्भिरिति तथाप्य
स्य संस्कारस्याहवनीयकार्यपियोगित्वात्तेन विना निष्पन्नस्याप्यग्नेरग्निहोत्रादिकार्याक्षमत्वात्तदुत्तरकालत्वकर्मता पु

न्यायस्य विरो धो वचनेन स हेति। अस्या स्व धिकाशी कार्या निरासएव। प त्रयुक्ता थापि तन्न्या यत्वेनोच्यते तत्र तत्र शब्द कल्पना तदु चेत वचनप्र माणकएवा सावर्थः अत

पवमानहविषां कालविकल्पाः सद्यो निर्वपेद् द्वादशसु रात्रिषु निर्वपेत् सोममनयक्ष्यमाणः पुरा संवत्सरान्निर्वपेदित्यादयः। न
त्र स पक्षः पक्षेन्ततः परमेवाग्निहोत्रादीनि इति एवं पक्षासंभवात् नेयं चिंता रक्षेत् कर्षपक्षएव नामारभते ता नीति ७

इत्यादिवचनविरोधप्राप्तं तनिवेशन्यायस्येति १५ तस्मा
न्यायप्राप्तोऽतनिवेशः श्रुतिचित्रिण्यादेर्मध्यमायां चितावपि प्रय
तेन लोकंपृणापूरणार्थत्वत्वचनेन बाध्यत इति सिद्धां
तसिद्धिमाह मध्यमायामिति ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नत्रिये पमुपेया सक्षिणोनाशितव्याऽसाघादि शब्देन संगृह्यते। इमानि व्रतान्यामरणं भवंतीति कर्कः। वर्षमात्रमिस्यूनं तया क्रियारूपः। किमत्र चयनधात्वर्थमात्रे ... नाम
उततस्करणि काग्निकर्मिकाभावना भूता निमित्तमिति संशयप्रसक्ते संशयमाह चयने ति। भूते ह्रि विति चानुवर्तमाने ग्नौ चेरिति चिनोतेः कर्तरि क्विप्। तेनाहिता... तद्व्रतेधा ... रितेन
देन भूतमाधानमात्रमभिवेह भूतं चयनमात्रं निमित्तमित्यर्थः। भावना वा व्याख्याता भावेपि भूतं इति वनक्वि विति कर्च कर्मणी सप्पनुवृत्ता व्यग्नौ चेरिति तिवि ... सूत्रोपपदसप्तमीस्थ
मिति चाग्नि मित्यस्य कर्मण उपपद संज्ञेत्याहुपपद मतिङिति समासे प्रथमा निर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति संज्ञा मित्यस्य कर्मण उपसर्जनं पूर्वं मिति। पूर्व निपातो ... चाग्नेस्तद्दर्शन।

वृत्तिः॥ ॥संचितत्वग्निविषयत्वे प्रापणान्निमित्तस्य॥ ॥अग्निं विद्युतान्निवर्षति नुघावेदिस्यादीनि चयनानंतरमेव भवंति तत्किं भूतव
कैत्वं नेवतिसंशये॥ ॥धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनंतरं। व्रतान्यतः प्रवर्त्तेरन्न आहिताग्निव्रतादिवत्॥ नेवं॥ भावना
या निमित्तत्वं धातुस्तदुपसर्जनं। तस्याश्च फलनिर्वृत्त्या निर्वृत्तिरुपलक्ष्यते। न ह्यत्र चयनस्वरूपनिर्वृत्तिर्निमित्ततत्त्वेर
ति। कालाग्निकर्मिका भावना भूता निमित्तं तस्याश्चाग्न्युपकाराणाम्यः॥ सोपि च क्रतुं साधयतामूर्ध्वारणं तच्चाक्रतुसमाप्तेर्वि
ततं न ततः प्राङ्‌निर्वृत्तं भवति। तन्निर्वृत्त्या च विना न भावना निर्वृत्तिः। फलापवर्गित्वाद्भावनानामाधानस्य त्वग्निरित मदृष्टं
भाव्यं तच्चानंतरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः॥ ॥परेणावेदनादीक्षितः स्यात्सर्वैर्दीक्षाभिसंबंधात्॥ ॥आग्नावैष्णवमेकादशक
पालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इतीष्टिः। दंडेन दीक्षयतीत्यादि वक्ष्यते। तत्र किं सर्वैर्दीक्षितो भवत्युत इष्ट्यैव दंडादीनि तु
तद्धं जनानीति। सर्वेषां तादर्थ्यविगमाददृष्टार्थानां चैकप्रयोगविधिसंग्रहात्समुच्चयसिद्धेः सर्वैर्दीक्षा संबंध इ
ति प्राप्ते भिधीयते॥ ॥निरपेक्षेणैव वाक्येन दीक्षार्थेष्टिर्विधीयते। दंडादित्वक्रियारूपे तद्धं जननतयोच्यते। दीक्षिष्यमाण

भावनास्थलनिर्वृत्येव चयनभावना परज्यते सतः श्लोके व्याचष्टे नहीति। हिरण्येष्टकं चयनं पर्वं विद्यानाग्नि चिनुत इत्यादौ अग्निशब्दस्य ज्वलनवाचित्वान्नयागवाचीति।
ते नैवन्यायेन नस्थलवाच्यपी स्वर्थः। ज्वलनस्य चन फलार्थे स्य चस्थले स्वेवचो ... कर्म तेषा ... स्वाध्ये ... ति। नन्वग्न्युपकारस्यापि समाप्तिर्न स्यादिज न्यस्येवार
र्त्तिन ... यनमात्रेणास्य ततः तत एव चयन भावनापरज्यते ... चेति। अग्नेर्धारणत स्यस्थलस्थितिः। दृष्टसंभवे नादृष्टकल्पनं न्याय्यमिति
भावः॥

नमोस्थित ... नित्यायामिति ... वर्तते ... चयन

मर्लक ... नानि
स्यच भावना
नानुपपत्तेः कलि
ता भावनेवात्र
निमित्तं न चय
नधात्वर्थमात्र
मिति सिद्धान्त
हभावनायाइति
नन्वेवं चयनाप
सर्जनिकाम्भव
नापि भूतैव च
यनमात्रान्न
ष्ठानेपीसत्यम्
हतस्याश्चैल
ननुफला ...
[illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चैवदीक्षितस्यचयं दंडग्रहणे नापि संयोगोपपत्तेः यातिकेष्टस्याध्वर्युकर्तृकस्य समर्पणस्यासिद्धेः दंडकरणकाध्वर्युकर्तृकाभिव्यक्तेर्विध्यन्तरानुपपत्त्याभिव्यक्तिर्निर्वाहकस्य संयोग
आक्षिप्तस्याध्वर्युकर्तृकत्वाक्षेपात्तस्य चाध्वर्युकर्तृकसमर्पणविनानुपपत्तेस्तस्याप्याक्षेपादिति स च यितुं सूत्रादयितुमित्युक्तं यद्वा संयोगादी सादिशब्दे नवोत्कनीयाक्षिप्तं समर्पण
इत्यग्न्याधेयकादशकपालं निर्वपेद्रुक्मं मे यादीनां काम्येष्टिकोऽपठितानां काम्यानां नैमित्तिकानां चक्रमणं विषयत्वमाह क्रत्वंतराणामिति संभिदादीनाममित्यपाठक्र
ममाह क्रमेणेति एकप्रयोगविधिविहितानामनेकेषाम वश्यं ... क्रमे तद्विशेषापेक्षितः पाठो नियम्यते न तु स्वयमेव पाठो विधायकः क्र

तिलक्षितियायां पांक्तियायामुपपदं विधीयते तेन दीक्षार्थत्वमिष्टीनावक्र त्वंगतत्वमनियमसंग्रहस्तत करिष्यमातास्य
पुरुषस्य दीक्षिष्यमाणत्वादृनिर्दिष्टस्य पसंस्कारार्थत्वेऽिः सा च निरपेक्षावगम्यते। तद्यदि दंडादिश्रवणमन्यथानोप
पद्येत ततो नरपेक्ष्यं बाध्येत। तत्तु व्यंजनतयाप्युपपन्नं न निरपेक्षश्रुतिं बाधितुं क्षमते। किंच दंडादीनि द्रव्यरूपाणि नोप
सीनानि संस्कारं जनयंति॥ न चैषामाश्रयभूतेतिकर्त्तव्यताभूता वाकाचित्क्रियाश्रूयतेऽतः कथं दंडादिभिः संस्कारो ज
न्यते इति न ज्ञायते। अभिव्यक्तिस्तु दृष्टत्वात्क्रमागांतरदृष्टसंयोगाद्विवचनेनैव शक्यते संपादयितुं॥ तस्मादिष्यंत एव दी
क्षितस्याभिव्यंजनमात्रार्था दंडादयइति इष्यंते एव दीक्षितधर्माः प्रवर्त्तेरन्॥ ॥अंगवत्क्रतूनामानुपूर्व्यं॥ क्रत्वंतराणा
मेवाग्न्यादीनां काम्यानां नैमित्तिकानां च क्रमेणापठितानामंगानामिव पाठवशात्क्रमनियममाशंक्यस्वयमविधायकत्वा
द्विधायकस्य चैषामेकस्याभावान्नानाप्रयोगवचनैरेकैकश्येन विधीयमानानां मिथोऽनपेक्षत्वाद नियमेन कामानां नि
मित्तानां चोपनिपातान्नास्ति क्रमनियम इति स्थितं॥ एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात्॥ क्रत्वंतराणामनियम इति स्थितं॥
स्तिः तेनैकप्रयोगविधिरूपं क्रमप्रमाणमेवात्र नास्तीति सिद्धांतमाहस्वयमिति एवं क्रमप्रमाणमेव नास्तीत्युक्तं इदानीमनुपेत्यापि क्रमप्रमाणं
तद्बाधमाह अनियमेनेति अनियमेन फलकामनानिमित्तानि चोपपद्यन्ते ... क्रमो नियंतुं कर्माणि
कामनिमित्तक्रमप्रयुज्यते तेनानियतक्रमाः काम्यानि ... क्रमतामापादयतीति तद्वलेन तद्विरुद्धः पाठक्रमो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अस्योपो द्घात लसं च यत्सशायमाहत त्रेति॰ एतेनेत्येतच्छ ब्धार्थं गतेत सोपक्षप्रत्तेरन्यशब्दस्यार्थेचिंतयितुं शक्य इस्कपो द्घातलंमिसेलतच्छ ब्दं संशयविषयं कुर्वतास
चितं॰ एतच्छब्दः सर्वनामा निर्दिष्टबुद्धिनिर्देशकः ज्योतिष्टोमश्चात्र पूर्वनिर्दिष्टः तस्य च सर्वसंस्थास्य विशेषा नादशास्वेव तच्छब्देन वादइत्याहतत्रेति॰ सिद्धान्तमा
त्यग्निष्टोमइति॰ ज्योतिष्टोमशब्दोपि प्रकरणात्स्वफलपरामर्शिनो यएषवावेत्यतच्छब्देन सामान्याधिकरण्यादग्निष्टोमसंस्थमेव ज्योतिष्टोममाह तत्राऽ
नकर्मापि सिद्धान्तहंतंतरस्माह अपि चेति॰ यथाग्निचित्यिस्य चाग्नेः कर्मत्वे छादाग्निसाचयन करणिका भावना तथाग्निमित्ते सिक्त एवमत्र ज्योतिष्टोमस्य करण

थो विद्धवनवशात्सोवपिर्यनवति। तथा हि श्रूयत एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यत् ज्योतिष्टोमः तस्मादेतेन इष्ट्वान्येन यजेतेति
तत्र। किमेतच्छब्दः सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं निर्दिशतीति उताग्निष्टोमसंस्थमेवेति। तत्राविशेषतः सर्वसंस्थोऽनेन विमृश्यते। अग्निष्टोम
स्तो नित्यत्वात् संस्थान्तरयोगं तवोयतः ज्योतिष्टोमस्य त्वग्निष्टोमसंस्थानेऽङ्करूपमितिता द्वाएव प्रतीयते न संस्थान्तरयुक्तेः तेषामागतु
त्वं वसंस्थानां क्रतुभावनांत्वभावः फलार्थत्वात्। अग्निष्टोमसंस्थानु क्रतुभावनाङ्गं तेतितत्संस्थस्यैव परामर्शः॥ ॥अथान्येनेति
संस्थानां सन्निधानात्॥ ॥एतच्छब्दार्थनिरूपितेतदपेक्षोन्यशब्दः किं संस्थासु वर्त्तत उताग्निष्टोमान्यमात्र इति संशये। संस्थाएवा
न्यशब्देन कथ्यंते प्रकृताहिताः। न त्वेवं स्यान्नस्थेसं नामस्तिप्रकरणं यतः ज्योतिष्टोमाधिकारोयं वाक्यशेषे वकीर्त्तनात्। यज्ञान
मितिशब्देन सर्वसंनिहिताहिते॥ तस्माज्ज्योतिष्टोमान्यत्वाविशेषात् संस्था नामका हाहीनसत्राणां वायमन्यवादइति सर्वेषां तेषां
ज्योतिष्टोमास्यश्चा ज्ञावोगंअनेन वाक्येनाभिधीयते॥ ॥एकस्तोमेवात्रातु संयोगात्॥ पूर्वपक्षेपणोदमारभ्यते। न सर्वनिर्देशः किं त्वे
अन्येनेति सर्वनामा पूर्वप्रकृतादितरस्य संनिहितेतद्वाची॰ अग्निष्टोमश्च एतेनेत्यनेन पूर्वप्रकृतइस्कतेः अग्निष्टोमस्य चोक्थ्यादयः संनिहिताः समाप्तिमत
हि समाप्तिरूपस्थाप्यते धर्मधर्मिणोरभेदात्तेन तु धर्म्यंतरा [illegible] रूपाणिक्रतोर्गुणितुपस्थाप्यते॰ तस्मादग्निष्टोमं रूप्योक्थ्यादयः॥ सिद्धान्तमाह नत्वेव मिति
ससमन्यशब्दः सर्वनामा पूर्वप्रकृतेतरसंनिहितवचनस्तथापि संस्थानां संनिधानप्रकरणाद्यस्वात् ज्योतिष्टोमेन चैतच्छ क्यापाचेनसमाप्तिमला
समाप्तिरूपाणांतासांआक्षेपलउपस्थापनात् इति विक © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri [illegible] मात॰ अतइस लउक्यतइस्याद्धि अधिकारः प्रकरणं द्वितीयं

पाठो विधिः पदार्थपरत्वेनान्यपरत्वात्तावकाशो न क्रममपि विधत्ते श्रुतो लुप्यतार्थः आहोस्वित्परोऽपि विधिभिरवकाशः क्रममेवाविधत्ते। अवश्यकल्प्यश्रौतो... धर्मविषयत्वाभावेनानुपपत्तेः। न चेह पा
हुत्वेति होमोऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति फलार्थः अतस्तस्य ई॰ विना स्वरूपमेव न स्यात्तत्तान्नर्थकं। एवंद ठादस्तोकत्योऽन्यथानुपपत्ते...
य आदि इव्यांतरविधानात्स्वरूपसिद्धावपि नानर्थक्यमिति पाकस्य वागवारेण तद्दुर्गमैः २

शा॰

१७

प्रमृतिर

कस्तोमानां त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः एकविंशः षोडशीत्याद्यामेव कुतः। वाक्यशेषात्। यो वै त्रिवृदन्यं य
ज्ञक्रतुमापद्यते इत्यारभ्य स्तोमविशेषश्रवणात् वाक्यशेषेण विशेषोऽवगम्यते। नत्वेवमन्यशब्देनश्च विशेषः प्रतीयते। वाक्यशेषस्तु
संयोगमात्रेणोपपद्यते। यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयतीति विनापि व्याप्त्या संयोगमात्रेण त्रिवृदादीनामने
कस्तोमकेष्वपि दीपकत्वसंभवात् विशेषासर्ववाद इति स्थितं॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायां पंचमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ छ
क्रमकोपार्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च॥ किं श्रुत्यर्थाभ्यां तुल्यबलः पाठ उत दुर्बल इति चिन्त्यते॥ तत्राश्विनो दशमो
गृह्यत इति श्रुतं किमाश्विनस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणमुत श्रुतिबलाद्दशम इति। तथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति
किं पाठवशाद्धुत्वा पक्तव्यमुतार्थवशाद्विपर्यय इति॥ प्रामाण्यविशेषादनियममन्यानस्योत्तरं॥ क्रमे श्रुत्यैव विहिते पाठतः कोनु कल्प्य
येत। प्रयोजनविरोधे वा कः पाठमनुरुध्यते ऊत्वाहि पवमानस्य स्तवेद्दयमनर्थकं॥ पाकश्चैव यवागूश्च तां पक्त्वा जुहुयाद् ततः॥ ॥अव
दानानि चारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यधर्माः पूर्वं प्रवर्तन्ते। पश्चादाग्नेयधर्माः प्रदानं त्वाग्नेयस्य प्रथमं १७

अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायेन प्रधानकृतप्रयोजनाश्रितः क्रमः सादनाश्रिताद्बलीयानिति सर्वं:२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्रहि अवदानादेः प्रदानीतस्य एकपदार्थत्वं प्रसाधितं। प्रदाने न प्रयोगभावाभावादेव अवदानाभिघारणयोः तदपि क्रमासिद्धेः ४

पश्चात्सान्नाय्यस्य। तत्र। स्विष्टकृदवदानं। प्रयाजशेषाभिघारणं। ध्रुवामासादनं च विकृप्रवृत्तिक्रमात्। सान्नाय्यस्य पूर्वं भवं स्युः तन्मुख्य
क्रमादाग्नेयस्येति प्रवृत्तिमुख्ययोर्बलाबलाज्ञानात्संदेहे सति अनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्याह। तस्मिन्हि कालाश्रीयमाणेप्र
यमएकः पदार्थः प्रधानाद्विप्रकृष्यते। अन्ये सर्वे सन्निकृष्टा भवंति प्रवृत्तिक्रमे पुनराश्रीयमाणे बहूनां विप्रकर्षः। तस्मान्मुख्यक्र
मो बलीयान्। न चात्र प्रधानावदानमुदाहरणमित्युक्तं तत्र रत्ने॥ वचनादिष्टिपूर्वत्वं॥ ।इष्टिपूर्वत्वं सोमस्याम्नातं। दर्शपूर्णमासा
विष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तत्किं नियतं उत विपर्ययोपि लभ्यत इति॥ वचनादिष्टिपूर्वत्वं॥ सोमपूर्वस्य तु नैवं साक्षाद्वचनमस्ति।
तस्मादिष्टिपूर्वत्वमेव स्यात्॥ सत्यं न साक्षादस्ति वचनं आधानानंतर्यं तु सोमस्य श्रुतं। तद्बलाच्चार्थादिष्टेः सोमपूर्वत्वं संज्ञायते।
न ह्याधानानंतर्यं सोमस्येष्टिपूर्वत्वे संपादयितुं शक्यं॥ तच्छ्रुतं सोमेन यक्ष्यमाणोग्निमादधीतेति। सर्वश्चाद्दधानः सोमेन यक्ष्यमाण
एव नित्यत्वात्सोमस्य। अतः सोमेनानंतरं यक्ष्यमाण इत्येतदभिप्रायमिदं। अतः सोमपूर्वत्वमपि स्यात्॥ उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात्॥
स्थितेवकल्पद्वये विंत्यते। किं ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव उतान्यस्यापीतरवत्तद्वाववकल्पाविति। तदर्थं चिंत्यते॥ किमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवत

श्रा.५ द अत्रेति। मासाग्निहोत्रहोमेऽग्निहोत्रशब्दवत् पौर्णमासशब्दो धर्मलक्षणार्थ इति पक्षे आग्नेयादित्रयधर्मस्यैकशब्दोपादानात् समुच्चये स आग्नेय
वाक्ये कर्मरूपवत्कर्मत्रयमपि प्रतिपन्नमत्र। सामान्याभिप्रायत्वेक वचनं। मासाग्निहोत्रे पदांतराभावादग्निहोत्रपदेन धर्मलक्षणायुक्ता। इह तु
दः शब्देनाग्नीषोमीयहविःपरामर्शकेन लक्षणया तद्धर्मातिदेशात् सामान्यपदपौर्णमासीति न धर्मातिदेशकमिति अपरिक्षुब्धात् तन्नामके
वेति।

१८ यासत्सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयेन भवतिय देवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति। अनेनवचनेन कृत्स्नो द
र्शपूर्णमासो ऽस्य ह्यर्वसोमादुत्कृष्यते अथवा कर्मांतरविधिरयमुत पौर्णमासीमात्रोत्कर्षः अथवैकहविरुत्कर्ष इति। यदि कृत्स्नोत्क
र्षो ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव भवति। पक्षांतरेषु तस्याप्युभौ कल्पाविति। तत्र ह्येकहविरुत्कर्षस्तावद्यस्माद्वाक्यात्तस्य विधीयते। तेनास्य
18 सोमपूर्वत्वमुभयं क्षत्रवैश्ययोः। यद्यपि यद्देवादः पौर्णमासं हविरित्येकदेशोत्कर्षः श्रूयते। तथापि समस्तसाध्यत्वेन श्रुतं फलं न प
कदेशांतरादुत्पत्तुमर्हति। न वा फलस्यानुष्ठानमस्तीति तस्याप्युत्कर्षः। कृत्स्नोत्कर्षात्सोमपूर्वत्वमेव विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययोरेव कल्प
द्वयमिति पूर्वपक्षः। अत्र सिद्धांतैकदेश्याह। कर्मांतरमिदं पौर्णमासीधर्मकं तन्नामकं वा विधीयते। एवं चार्थविधिर्भवति। अश्रुतस्य चो
त्कर्षः कल्पितो न भवति। न त्वेतत्कर्मांतरं विशिष्टविधिगौरवान्नाम्नश्चानेकार्थकल्पना धर्मलक्षणा वाऽयुक्ता। प्रकरणात्तु पौर्णमास्या
एवायं कालविधिः तत्संयोगाद्दर्शस्याप्युत्कर्ष एवं इत्येवमपर्यवसितेऽधिकरणेऽनंतरोक्तोपजीवनेन पूर्वपक्षं वक्तुं चिंतांतरं क्रियते।
सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति। किमयमृतुनक्षत्रातिक्रम आधानस्योत सोमस्येति। प्रकरणादाधानस्येति प्राप्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उत्तराधिकरणे विकृतेः प्रकृतिं रूपप्रकृतिस्साम्यं तदाह प्रकृताविति। इति करणं प्रकृतस्य पौर्णमावास्यायाममा [illegible] संग्रहार्थः। वचनानंतरं पूर्वपक्षं [illegible]
[illegible] विशेषो [illegible] प्रधानेन च कालबाधायोग्य न्यायेन चतुर्दशमासं न्याधाने [illegible] प्रधानमिति [illegible] कालता [illegible]
[illegible] तोपनेतेति [illegible] सोर्णमास्यमावास्या [illegible] न्याधाने [illegible] प्रधानमिति [illegible] कालतेसाधके [illegible] एकदेशेने [illegible]
सपदादिलक्षकं। [illegible]

ववनांतरेणास्यामेवशाखायांयददहरेवैनमित्यादिनाधानकालानादरस्योक्तत्वात्सोमकालबाधएवायाः। यद्यपिश्रातपथेऽपहतपा
प्मानोवा [illegible] कतवोसोखलुवावआदित्यउद्यन्नेवोपाप्मानमपहंतितस्माद्यदावैनंश्रद्धावोपनमेदथादधीताथयजेतेत्युक्तं। त
थाप्यस्यांशाखायांअविहितइतितस्मरणेवायंसोमेनाधानानंतरंयक्ष्यमाणआदधीततथाकुर्वन्त्सोमस्यर्तुनक्षत्रेवसंपदादिकं
नाद्रियेतेति॥ स्थितादुत्तरंनकृत्स्नोत्कर्षःपौर्णमासीमात्रस्यवातत्रयत्तुनैकदेशात्फलमितिसमुदायादेवविहितात्फलमित्यदोषः
तस्मात्कृत्स्नोत्कर्षाभावाद्ब्राह्मणस्याप्युभौकल्पौ। सिद्धांतस्तु। गृह्णीमः एतन्नकृत्स्नोत्कर्षेविप्रस्यापिद्वौकल्पाविति। यत्तुपौर्णमा
स्युत्कर्षइतितन्नमृष्यामहे। नसकलपौर्णमास्युत्कर्षःकिंतुअदःशब्दपरामृष्टमग्नीषोमीयमेवहिहविरुत्कृष्यते। अन्यत्तुयथा
प्राप्तमवस्थितं। तन्मात्ररहितत्वेनविप्रस्यापिपुराभवेत्। तेनतस्याप्युभावेवकल्प्यौक्षत्रियवैश्यवत्॥ पुरोडाशस्त्वनिर्दे तोत(?)
द्युक्तोदेवताभावात्॥ ॥स्थितमग्नीषोमीयस्योत्कर्षइति॥ सकिंपुरोडाशस्यातआज्यस्यापीतिविचिंतायां॥ तत्र अग्नीषोमाभि(?)
संबंधादाज्यस्यापीतिमन्यते। विष्णुप्रजापतिभ्यांतुसोमात्प्रागपितद्भवेत्। यद्यप्यग्नीषोमौयष्टुमर्हेद्यजमानस्तथापिनाज्यम्

[illegible] इह तु पौर्णमास्यमावास्ययोरन्याधाने तदुत्तरदिनस्य चप्रधाने चोदके ननियमतो [illegible] नियतकालत्वात् [illegible]। तथेति। एकदेशप्रधाने।
[illegible] पौर्णमास्यमावास्याकालः प्रधानेन [illegible] उत्तरमहर्यजति [illegible] बाधितो न्याधानेनि [illegible]
कालओपदेशिकः प्रधानविषयः [illegible] पक्षे [illegible] न्याधाने [illegible] पौर्णमास्यमावास्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोन्यं विरुद्धमि ॰ सन्यतरवा यावत्सर्वं न्नावयोगश्रुतौ स्यो न्याया त्तेला क्षणिकत्वेनङ्ग ना सर्वकालत्वा न्वा यानेश्रु तिरसा प्राप्तत्वान्नु
स्येनसर्वेषु कालत्वेन वा ध्येत। अनन्तरं दशमेसप्तदश सा राावनिर्वापे चतुष्टसंख्यायामुख्य ॰ याज्यमा मुष्टिपरिमाणवा ध्यमित्यके रेखाशयः
एवमेकप्रयोजनं ग्रहकालत्वा वाचेपि पद्ध्वेस स्यो त्कपर्वणिविरु तिप्रधानानुष्ठानसिद्धिश्चतुर्दश्यो त्स्या या नमिति। प्रयोजनान्तरमप्याह वच

नं त्वष्टुमर्हति। सहिप्रागपि विकृतंपूजापतिं वाय च्यति॥ तस्मान्नाङ्क्यो लक्षणः॥ ॥ विकृतेः प्रकृति कालत्वात्सद्यस्कालोन्तरा विकृतिस्तयोः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात्॥ ॥ विकृतयो ग्रहकालाः सद्यस्कालावेति संशये प्रकृतिवद्ग्रहकालाः। न च वचनविरोधः प्रकृतिवदेव प्रकृतौ
हि पौर्णमास्यां पौर्णमास्यायजेतेति वाचनिकं कालं वचनांतरवन्ना देकदेशेन योजयित्वा ग्रहकालत्वमेवाश्रितं तथा विकृतावपि
यद्दृष्ट्या पशुनेत्यादि विहितकालएकदेशापवस्यात्। ग्रहकालस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात्॥ वचनं त्विदं व्यवस्थानिवृत्त्यर्थं
प्रकृतिनो हि पौर्णमासी विकाराणां अमावास्या विकाराणां वृतद्देवकालव्यवस्था याप्राप्तायामव्यवस्थार्थं यद्दृष्ट्या पशुनेत्यादि
वचनं॥ संभवति वद्ध्योरपि प्रकृतिविकृत्योः ग्रहकालत्वमेकस्याश्चतुर्दश्यामुपक्रमसंभवादतो ग्रहकालाः॥ उच्यते।
न प्रत्यक्षश्रुतः कालः संकोचं वाधकाद्व्रजेत्। सर्वांगयुक्ता विकृतिः पंचदश्यामतो भवेत्॥ सान्नाय्याग्नीषोमीयविकाराऊर्ध्वं
सोमात्प्रकृतिवत्॥ ॥ नासोमयाजी सन्नयेदाग्नेयो वै ब्राह्मण इति वचनाभ्यां सान्नाय्याग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्वं तद्वि
काराणामप्यतिदेशात् तत्कालत्वमिति सिद्धहृद्भूतोपदिष्टत्वात्॥ ॥ यथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्यां॥ ॥ इष्टिपूर्वत्वं सोमप्र
अन्तरीतौ। सिद्धान्तमाहाउच्यत इति एकादशे कालस्य प्रयोगएवीगत्वोक्तेः अंगे य्यथ स्मानुपदिष्टत्वेति अतिदिष्टग्रहकालवाधोपि युक्तः
ननु दशमे तदुसंनयेदिति वचनात्तो मासर्वमपि सांनाय्यमुक्तं न मसोमाद्यकोत्तमेव सान्नाय्यस्येति चेत्रसत्यं। तद्वचनं नासीदिति कलाचि
नेपा२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri